

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABBASİLER DÖNEMİ SAĞLIK HİZMETLERİ VE TIBBÎ
GELİŞMELER

EMİNE EROĞLU

DANIŞMAN
PROF. DR. MUSTAFA HİZMETLİ

BARTIN-2023

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

ABBASİLER DÖNEMİ SAĞLIK HİZMETLERİ VE TIBBİ GELİŞMELER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emine EROĞLU

BARTIN-2023

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ danışmanlığında hazırlamış olduğum “ABBASİLER DÖNEMİ SAĞLIK HİZMETLERİ VE TIBBÎ GELİŞMELER” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

30/12/2022

Emine EROĞLU

ÖNSÖZ

İnsan sağlığı eski dönemlerden itibaren günümüzde olmak üzere yaşamın her anında önemli bir konu olmuştur. İnsanlar hastalıklardan kurtulma şifa bulma ve tedavi olmak için çözüm aramışlardır. İnsanların bu gayretleri sonucunda buldukları çözümler tıp ilminin ilk bilgilerini oluşturmuştur. Bu bilgiler Arap coğrafyasına yakın coğrafyalardaki temaslarla birlikte sentezlenerek gelişme göstermiştir. Tam anlamıyla bir tıp bilimi ise İslâmiyet'in ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Abbâsîler döneminde ise orta çağ tıbbı altın çağını yaşamıştır. Bu konuyu seçmemin sebebi ise Avrupa'nın karanlık çağı yaşadıkları o yıllarda İslâm medeniyetinin tıp ilmini ele alıp yeni tedavi yöntemleri geliştirecek ve hastalıklara çare bulacak derecede gelişim göstermesinin sebeplerine karşı olan merakımdır. Bu sebeple çalışmada Abbâsîler döneminde tıp ilminin nasıl geliştiğini detaylı bir şekilde aktarılacaktır.

Çalışmayı gerçekleştirirken değerli görüşleri ile çalışmamın şekillenmesini sağlayanengin tecrübelerini benden esirgemeyerek bu zorlu yolda bana rehberlik eden, kendisine ne zaman danışsam bana kıymetli zamanını ayırıp sabırla ve ilgiyle bana faydalı olabilmek için elinden geleni sunan, öğrencisi olmaktan her zaman gurur duyacağım kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ hocama en içten saygılarımla teşekkür ederim. Aynı zamanda maddi manevi desteklerini bir an olsun esirgemeyen aileme de müteşekkirim.

Emine EROĞLU

Bartın, 2023

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

ABBASİLER DÖNEMİ SAĞLIK HİZMETLERİ VE TIBBÎ GELİŞMELER

Emine EROĞLU

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa HZİMETLİ

Bartın-2022, Sayfa: 96

Tıbbî faaliyetlerin tam olarak ne zaman başladığına yönelik bir şey söylemek mümkün değildir. Tıp ilmi insanların sağlık sorunlarına karşı çözüm bulma ihtiyaçlarından dolayı ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber döneminde tıp gerek Arapların gerekse diğer medeniyetlerin tıbbî birikiminden yararlanılarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Emevîler döneminde ise ortaya çıkan tercüme faaliyetleri ile Müslümanlar tıp konusunda farklı bilgilerle karşılaşmışlardır. Bu bilgileri de kitaplaştırarak daha kalıcı hale getirmişlerdir. Abbâsîler dönemiyle birlikte ise tıbbî anlamda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişimi sağlayan etkenler tercüme faaliyetleri, Cündişâpûr tıp okulu hekimlerinin Bağdat'a gelmesi, Abbasi halifelerinin tıbbi faaliyetleri desteklemesi ve buna yönelik önemli doktorları saraylarına çağırmaları, bu doktorlara ödenen ücretler, tıbbi hizmetleri düzenlemeye yönelik yapılan bazı uygulamalar ve Abbasi halifelerinin hastane kurulmasındaki katkılarıdır. Bunların yanında o dönemde hastane kurma çalışmalarına maddi anlamda gelir sağlayarak katılan hayırsever insanları da sayabiliriz. Tüm bu gelişmelerin detaylarına çalışmada yer verilmiştir. Abbâsîler döneminde tıptaki gelişmeler daha çok Buhtîşû ailesiyle başlamıştır. Bu aile Bağdat'a gelerek Abbâsîlerde tıp ilminin gelişmesine katkı sağlamıştır. Abbâsîler döneminde hekim sayıları ve hastane sayılarında artış olmuştur. Abbâsîler döneminde gerek tıp eğitimi gerek yapılan tercüme sayesinde tıp ilmi gelişerek eczacılık gibi tıbbin dalları ortaya çıkmıştır. Eczacılığın ortaya çıkmasıyla ise Abbâsîler ilaç yapma konusunda da

gelişmişlerdir. Sonuç olarak tıp ilmi Abbâsîler dönemine kadar çeşitli aşamalardan geçerek gelmiş ve altın çağını yaşayarak günümüz tıp ilminin temellerini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Tıp, Eczacılık, Cündişâpûr, Bîmâristan, Tabip

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

HEALTH SERVICES AND MEDICAL DEVELOPMENTS IN THE ABBASILAR PERIOD

Emine EROĞLU

**Bartın University
Institute of Graduate Education**

History Department

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2022, Page: 96

It is not possible to say anything about exactly when medical activities started. The science of medicine emerged because of the need of people to find solutions to their health problems. Hz. In the time of the Prophet, medicine was tried to be developed by utilizing the medical knowledge of both Arabs and other civilizations. During the Umayyad period, Muslims encountered different information about medicine with the translation activities that emerged. They made this information more permanent by making it a book. During the Abbasid period, important developments took place in the medical sense. The factors that contributed to this development were the translation activities, the physicians of the Jundishapur medical school coming to Baghdad, the Abbasid caliphs supporting medical activities and calling important doctors to their palaces, the salaries paid to these doctors, some practices for arranging medical services and the contribution of the Abbasid caliphs to the establishment of the hospital. In addition to these, we can count the philanthropic people who participated in the efforts to establish a hospital at that time by providing financial income. The details of all these developments are included in the study. During the Abbasid period, the developments in medicine started mostly with the Buhtîşû family. This family came to Baghdad and contributed to the development of medical science in the Abbasids. During the Abbasid period, the number of physicians and the number of hospitals increased. During the Abbasid period, medical science developed and branches of medicine such as

pharmacy emerged, thanks to both medical education and translations. With the emergence of pharmacy, the Abbasids also developed in medicine. As a result, the science of medicine has passed through various stages until the Abbasid period and has lived its golden age and formed the foundations of today's medical science.

Keywords: Abbasids, Medicine, Pharmacy, Jundishapur, Bîmaristan, Doctor

İÇİNDEKİLER

	<u>SAYFA</u>
BEYANNAME	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. ABBASİLER DÖNEMİNE KADAR TIP	3
2.1 İslâmiyet Öncesi Araplarda Tıp ve Sağlık.....	3
2.2 Hz. Peygamber Dönemi Tıp ve Sağlık	11
2.3 Emeviler Dönemi Tıp ve Sağlık	21
3. ABBASİLER DÖNEMİNDE TIP VE SAĞLIK.....	24
3.1 Klasik Abbasi Asrında Tıp ve Sağlık	24
3.2 Abbasi Tıbbının Kaynakları	29
4. SARAY TABİPLERİ VE GÖREVLERİ	43
4.1 Abbasi Saraylarında Görev Yapmış Hekimler	43
4.2 Hekim Aileleri	50
4.2.1 Buhtîşû Ailesi	50
4.2.2 İshak Ailesi.....	51
4.2.3 Mâseveyh Ailesi	53
4.2.4 Kurre Ailesi.....	54
5. HASTANELER, TIP EĞİTİMİ VE ECZACILIK.....	56
5.1 Hastanelerin Yapısı ve İşleyişi	56
5.2 Tıp Eğitimi.....	65
5.3 Eczacılar ve İlaçlar	71
5.4 Tabipler ve Sağlık Hizmetleri ve Denetimi.....	78
5.4.1 Tabipler	79
5.4.2 Sağlık Hizmetleri	80
5.4.3 Sağlık Denetimi.....	83
6. SONUÇ	86
KAYNAKLAR	91

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Hz.	: Hazreti
Öl.	: Ölüm
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayın
h.	: Hicri
m.	: Miladi

1. GİRİŞ

Tıp ilmi eski çağlardan itibaren gelişme göstermiştir. Bu çalışmada ise Abbâsîler dönemindeki tıp ilminin gelişimi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu gelişim incelenirken konunun daha iyi kavranması açısından İslâmiyet öncesinde kurulan uygarlıkların tıp alanındaki faaliyetlerine de yer verilmiştir. Bu çerçevede genel hedef ise Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere Emeviler ve Abbâsîler döneminde tıp ilminin gelişmesine dair yapılan tercümelemler tedavi yöntemleri, tedavilerin uygulandığı mekanlar, tedavileri uygulayan tabipler, bu tabiplerin nasıl yetiştikleri hangi kurumlarda eğitim aldıkları ve tıp alanındaki eğitim süreçleri, ele alınarak tıp ilminin gelişim seyri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece Abbâsîler döneminde tıp ilminin gelişmesi ile topluma sunulan sağlık hizmetleri ve bu hizmetlerin denetimi de analiz edilmiş olacaktır.

Çalışmada öncelikli olarak İslâm tıbbını konu edinen ana kaynak değeri taşıyan ulaşılabildiği kadar mümkün eserlerden faydalanılmaya çalışıldı. Daha sonra İslâm öncesi dönem, Hz. Peygamber dönemi Emeviler dönemi ve Abbâsîler dönemi tıp faaliyetleriyle ilgili yazılmış genel nitelikli tarih kitapları, tabakat eserler Bağdat şehrini hastaneleri ve ilaçları anlatan kitaplar ve makalelerden yararlandı. Bunların yanında gerek kavram açıklaması gerek konuyla ilgili toplu bir bilgi ve kaynak elde etmek adına Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin birçok maddesi tarandı. Levent ÖZTÜRK, “İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler”, Zehra GENÇEL EFE “İslâm Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları”, Levent ÖZTÜRK, “Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri”, Abdülhalik BAKIR, “Ortaçağ İslâm Dünyasında İtriyat Gıda İlaç Üretimi ve Tağşişi”, Levent ÖZTÜRK, “İslâm Toplumunda Bir arada Yaşama Tecrübesi”, M. Mahfuz SÖYLEMEZ, “Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr” Zekeriya KİTAPÇI, “Tıp, Eczacılık, Şifalı Bitkiler Ve Hekimliğin Orta Asya Türk İslâm Medeniyetindeki Yeri”, Levent ÖZTÜRK, “İslâm Dünyasında Hastaneler”, isimli kitaplar Abbâsîler dönemi tıp faaliyetlerini anlatması açısından fayda sağlamıştır. Ayrıca YÖK veri tabanında yayımlanan Burcu Önder’in “Orta Çağ İslâm Tıbbı ve Tıbbi Tedaviler”, isimli yüksek lisans tezi de tedavi yöntemlerinin anlaşılması açısından katkı sağlamıştır. Kaynaklardan faydalanırken Abbâsîler döneminde yapılan faaliyetlerde tıp ilminin gelişmesine katkı sağlayan durumlar incelenmiştir. Daha sonra ise bu gelişim sonucunda sunulan sağlık hizmetleri anlatılmıştır. Böylece Abbâsîler ve diğer etmenlerin tıp ilminin gelişmesine olan katkıları ortaya çıkarılmıştır. Son olarak ise kaynaklardaki bilgiler süzölmüş ve elde edilen veriler sentezleyerek araştırma tamamlanmıştır.

Çalışmada, bilinen ilk tıbbi faaliyetler hangi dönemde olmuştur? İnsanlar tıp ilmi gelişmeden önce sağlık sorunlarına ne şekilde çözmüşlerdir? İlk hastaneler ne zaman kurulmuştur? Tedavilerde kullanılan ilaçlar nasıl ortaya çıkmıştır ve kimler hazırlamıştır? gibi sorulara cevaplar arayarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

“Abbâsîler Dönemine Kadar Tıp” başlıklı çalışmanın birinci bölümü konuya hazırlık niteliğinde düşünülmüş ve İslâm öncesi uygarlıklar ve Arap toplumundan başlayarak Abbâsîlerin kuruluşuna kadar olan tıbbi gelişmeler ele alınmıştır.

Asıl konumuz olan “Abbâsîler Döneminde Tıp ve Sağlık” başlıklı ikinci bölümde ise “Klasik Abbasi Asrında Tıp ve Sağlık” başlıklı birinci konuda klasik Abbasi dönemindeki tıbbi gelişmeler anlatılmıştır. “Abbasi Tıbbının Kaynakları” başlıklı ikinci konuda ise Abbasi tıbbına kaynaklık eden kitaplar anlatılmıştır. Tıp ve sağlık biliminde bilgilerin taşıyıcıları olarak kitaplar önemlidir. Bu başlıkta kitaplar üzerinden Abbâsîler dönemindeki tıbbi gelişmeler anlatılmaya çalışılmıştır.

“Saray Tabipleri ve Görevleri” başlıklı üçüncü bölümde ise “Abbâsî Saraylarında Görev Yapmış Hekimler” başlıklı birinci konuda Abbasi dönemi saraylarında çalışan tabiplerin saraydaki faaliyetleri ve saraya nasıl kabul edildikleri anlatılmıştır. “Hekim Aileleri” başlıklı ikinci konu da ise Abbasi tıbbının gelişmesine katkı sağlayan ve aynı zamanda Abbâsî saraylarında görev yapmış önemli hekim aileleri anlatılmıştır.

“Hastaneler Tıp Eğitimi ve Eczacılık” başlıklı son bölümünde ise “Hastanelerin Yapısı ve İşleyişi” başlıklı birinci konuda Abbâsîler döneminde kurulan hastanelerin yapısı ve işleyiş şekli anlatılmıştır. “Tıp Eğitimi” başlıklı ikinci konuda ise Abbâsîler döneminde yetişen hekimlerin hangi kurumlarda ne şekilde eğitim aldıkları anlatılmıştır. “Eczacılar ve İlaçlar” başlıklı üçüncü konuda ise Abbâsîler döneminde hastalıkların tedavilerinde kullanılan ilaçlar ve bu ilaçların üretimini sağlayan eczacılar anlatılmıştır. “Tabipler Sağlık Hizmetleri ve Denetimi” başlıklı bölümün son konusunda ise Abbâsîler döneminde saray dışında sağlık hizmeti vermiş tabipler ve bunların denetimi anlatılmaya çalışılmıştır. Sonuç ve çıkarımlara yer verilerek çalışma tamamlanmıştır.

2. ABBASİLER DÖNEMİNE KADAR TIP

2.1 İslâmiyet Öncesi Araplarda Tıp ve Sağlık

İnsanlar, ilk çağlardan itibaren beslenme, barınma gibi günlük yaşamlarında karşılaştıkları bazı durumlar ve temel ihtiyaçlar sebebiyle sağlık sorunları yaşamışlardır. Bunları çözmek içinde çeşitli çözümler aramışlardır. Bu çözümlere örnek olarak ise bir taraftan hayvanları örnek alarak doğadaki bitkisel ve hayvansal maddelerden yararlanırken bir taraftan da cerrahi müdahaleler yapmak zorunda kalmışlardır. Vücutlarındaki herhangi bir yerde oluşan kesik veya yara, çeşitli sebeplerle görülen kanamalar onların vücutlarını daha yakından incelemelerini sağlamıştır. Daha sonra ise yaşanan olaylar ve eklenen bilgiler doğrultusunda tıp alanında gelişmeler sağlanmıştır (Ceylan, 2012: 9).

İslâmiyet'ten önce Türklerde günümüzdeki sağlık evi veya hastaneleri andıran çadırlar kurulmuştur. Bu çadırlarda hasta insanlar tedavi edilmeye çalışılmıştır. Eski Türk tıbbı, bir yandan eski Türk dininin (Şaman), bir yandan Eski Çin ve Hint tıbbının etkisinde kalarak gelişmiştir. İslâmiyet öncesi dönemde insanların sağlıklarını korumaya yönelik adına şaman, kaman, baksı, baksa, oyun denilen ve büyücülük, falcılık gibi mesleklerin yanında hekimlik de yapan insanlar, kötü ruhları kovmuşlar ve telkin tedavisinin plasebo etkisinden (hastaya faydalı olmaktan çok memnun etmek için uygulanan tedavi) yararlanmışlardır. Daha sonra devam eden yüzyıllarda otacı (şifalı otlardan ilaç yapan kişi), emçi (eczacı) ve Atasagun'lar (tabib), droglardan (tedavi amacıyla kullanılan doğal ve sentetik madde) ve ekstraksiyonlu (inorganik veya organik bir maddeyi ayırma yöntemi) bitkilerden faydalanarak ve maddî-manevî tedavi yöntemlerini kullanarak kendilerine özgü tedavi metotları deneyerek tıp ilmini sürdürmüşlerdir (Rüzgar, 2019: 432).

Hz. Adem'den günümüze kadar insanlar bedenini hastalıklardan koruma ve sağlıklı olmaya yönelik bir yaşam istemişlerdir. Bunun için de bir kısım tabiatüstü güçlere ve görünmez varlıklara sığınma ihtiyacı duymuşlar, kendileri için bu hususta yeni yeni tanrılar, ilâhlar ve tabiatüstü varlıklar icat etmişlerdir. Yine bir kısım büyücü, sihirbaz ve efsuncuların kapısına koşmuş ve çoğu halde din uluları ve yatırlardan şifalar beklemişlerdir. Şu da bir gerçektir ki; insanoğlunun hastalıklardan kurtulma ve şifa bulma, onları tedavi etmek için yaptığı bu çaba, samimi gayret ve çırpınışları hiçbir zaman boşa gitmemiştir. Tababet ilmi ve şifalı ot, bitki ve nebatlardan yararlanma ilk çağlardan beri, şerefli bir meslek hâline gelmiş ve bu mesleğin her bir kavimden yüzlerce, binlerce temsilcileri, hekim ve tıp uzmanları çıkmıştır (Kitapçı, 2008: 105).

Eski zamanlardaki insanlar hastalıkların geçtiğini ve hastalıklardan kurtulmayı “sawramak” ve “onğulmak ile “sükel sawradı” ve “sükel onğuldu” kelimeleri ile anlatmışlardır (Rüzgar, 2019: 422).

Tıbbi faaliyetlerin tam anlamıyla ne zaman başladığına dair ise kesin bir şey söylemek pek mümkün değildir. Tıp insanların hastalıklarına çare bulma içgüdülerinden doğmuş ve buna yönelik yaptığı faaliyetlerle de gelişme göstermiştir. İnsanlar bu gelişme sayesinde hastalıkların sebeplerini araştırmaya başlamışlardır. Gözle görülmeyen sebepleri açıklamakta zorlanmışlardır. Bunları yıldızların durumu, güneş ve ay tutulması, şimşek çakması gibi tabiat olaylarıyla açıklamışlardır. Bu inanışlar insanın, su, ağaç, toprak gibi bazı nesnelere tabulaştırmasına yol açmış; totem sembolü olarak yaptırılan muskalar, dövmeler ve hastalığa yol açtığı düşünülen kötü ruhların bedenden uzaklaştırılması gibi tedavi yolları ortaya çıkmıştır. Daha sonra insanlar, hayvanların yararlı ve zararlı bitkileri seçebildiklerini fark etmişlerdir. Bunun sonucunda bu yararlı bitkileri tedavi yöntemi olarak kullanmaya başlamışlardır. İlk çağlardaki insanlar yaralarına bitki lifleriyle ağaç yaprakları bağlamış, kırıklarını ağaç dalları ve çamurla sabitlemiş, ağrıyan yerlerine güneşte ısıttıkları taşları koymuşlardır. Zamanla bu tedavi metotları, kabile şefleri, rahipler, büyücüler gibi bu işe yatkın ve meraklı kimselerin elinde toplanmıştır (Bayat, 2010: 32-33).

Tüm bu sağlığı korumak ve tedavi amaçlı yapılan yöntemlerin tamamına halk hekimliği/halk tıbbi/folklorik tıp/tıbbi folklor denir (Bayat, 2010: 26).

İslâmiyet öncesi Türk kavimlerinden biri olan Uygurların tıbbi faaliyetlerine dair her zaman ayrı bir yerleri vardır. Onlar insan sağlığına ayrı bir önem vermişlerdir. Onların emçi denilen çok ehil bir hekim tabipleri olduğu gibi, ayrıca Atasagun ve Otacı denilen “saray tabipleri” vardı. Hekimbaşı ise; tabiplerin prensi anlamına gelen “otacı iliği – bilge hekim” lakabı ile anılırdı. Uygurlar tıp ilminin tahsiline ayrı bir önem vermişlerdir. Buna yönelik tıp ilminin içeriğine göre okullar açmışlardır (Kitapçı, 2008: 129-131).

Uygurlarda tıpla ilgili bilgiler Çin ve Hint uygarlıklarındaki tıp bilgisinden çeviriler yaparak öğrenilmiştir. Uygurlarda tedaviler daha çok halk hekimliğine dayanmıştır. Tedavinin temelinde ise hilt, kara safra, sarı safra, balgam ve kan gibi dört ana unsur vardır. Bu dört ana unsur arasındaki denge bozulduğunda hastalık meydana gelir. *Uygurlardan günümüze kadar gelen Uygur harfleriyle yazılmış bir tıp kitabı vardır. Bu eserde körlük, gece körlüğü, göze pus inmesi gibi çeşitli göz hastalıkları, baş ağrısı, kulak hastalıkları, burun hastalıkları, ağız hastalıkları, solunumla ilgili hastalıklar, kalp hastalıkları, çocuk ve doğumla ilgili*

hastalıklar, cinsel organ hastalıkları (iktidarsızlık, kısırlık, ırlar) zihin hastalıkları, kırık çıkıklar, kadın hastalıkları gibi konularda bilgi vermektedir. (Ceylan, 2012: 15).

Uygurlar hastalıkların tedavilerinde ilaç ve gıdaları bir arada kullanmışlardır (Rüzgar, 2019: 423).

Bir diğer Türk kavmi olan Karahanlılar da ise Buhara, Semerkant, Kaşgar ve Farab gibi İslâm kültür ve medeniyetinin parlak merkezlerinde birçok Dâru'l merzalar açmışlardır. Bunlardan en önemlisi Tamgaç Buğra Han Ebu İshak İbrahim b. Nasr'ın (1051-1068) Semerkant'ta yaptırmış olduğu çok modern bir Dâru'l merza, bir büyük medrese ve bunlara ait iki vakfiyedir (Kitapçı, 2008: 141-142).

Dâru'l-merzâ, dönemin diğer mimari eserlerinde olduğu gibi 4 eyvanlı Orta Asya evi tarzındaydı (Bayat, 2010: 262).

Diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Göktürklerde de sağlık faaliyetlerine önem verilmiştir. Karşılaştıkları hastalıkların tedavisinde kullanmak üzere farklı kendilerine özgü bitkilerden oluşturdukları ilaçları kullanmışlardır. Kullanılan bu bitkilerin geneli mahalli bitkilerdir, bu bitkilerin arasında bazen hayvansal ilaçlar da olabiliyordu (Ceylan, 2012: 15).

Mezopotamya'da tedavilerde kullanılan ilaçların kullanım şekli ise günümüze yakın bir tarzdadır. Bazı ilaçlar krem şeklindedir. Bazıları sıvı ve bazıları da buhar yoluyla hastaya verilir. Diğer yandan bu kültürün inancına göre karaciğer organı sağlıklı olmanın tek merkezi olarak görülürdü. Günümüzde kullanılan kalbin dinlensin, karaciğerin yatışsın", "karaciğeri yanar" şeklindeki ifadeler muhtemelen buradan gelmektedir. (Bayat, 2010: 49-54).

Hint Mezopotamya Mısır gibi medeniyetlerin milattan önceki Arap Yarımadası'nın çevresini kuşatan kültür ve medeniyet havzaları hem birbirini hem de kendilerinden sonra gelen bazı medeniyetleri etkilemiştir. Mısır-Hint ve Çin Mezopotamya'da (M.Ö. 5000-4000) yılları arasında kurulan en eski devlet Sümerlerdir. Sümerlerde tıp ile ilgili en eski belge M.Ö. 3000 yılında Sümerli bir hekim tarafından kil tabletler üzerine yazılan çivi yazılarıdır. Bu yazılar insanlık tarihinin en eski tıp el kitabı sayılır. Bu belgede, özellikle epilepsi olmak üzere birçok hastalık anlatılmıştır. Mezopotamya'da tıp ilmi tapınaklarda gelişmiştir. Hastaların tedavisi tapınaklarda yapılmıştır. Buralarda rahipler ve büyücüler ayinsel işlevlerini sürdürürken, hekimler de hazırladıkları çeşitli iksir, eriyik, lapa gibi ilaçlar ve sargılarla hastalarını tedavi etmeye çalışmışlardır. Mezopotamya'da itibar sıralamasında

büyücüler her zaman hekimlerden önce gelmiştir. Hammurabi kanunlarında meslek hataları için uygulanacak cezalar, özellikle cerrahi işlemlere yönelik olanlar ürkütücüdür. Örneğin, Bir tabip elinde neşterle hastayı ameliyat ederken hasta ölürse, doktorunda aynı şekilde cezalandırılması gerekirdi. Diğer taraftan tarihçi Herodot'un verdiği bilgilere göre ise Babil'de hastalar tedavisinde şehir merkezlerine götürülüp bu konu hakkında bilgili kişilere de danışılarak fikir alınırdı. Günümüzde yaygın şekilde kullandığımız ve Ortadoğu'dan geldiği düşünülen "geçmiş olsun" sözünün muhtemelen bu gelenekten kaynaklandığını düşünebiliriz (Öztürk, 2006: 41-43).

Ön Asya devletleri tıp konusunu 3'e ayırmışlardır; Bunlar dini (rahiplerin hâkim olduğu) toplumlarda büyüyle tedavi, ikincisi, savaşçı toplumlarda bıçakla cerrahi tedavi, üçüncü ise de tarım toplumlarında şifalı bitkilerle tedavidir (Bayat, 2010: 49).

Mezopotamya'da su ve ateşle tedavi de önemlidir. Sıcak ve soğuk kompresler (yaraların bakımında kullanılan birkaç kat bez) banyolar, suya bakarak hastalık teşhisleri ve dua okumaları yaygın bir şekilde bilinmektedir. Bunun yanında önemli derecede droglar (ilaçlar) da kullanılmaktaydı. Hastalıkları temizleyen su, mukaddes bir maddedir ve su tanrısı Ea, aynı zamanda sağlık tanrısıdır. Hekimlerin adı da suyu bilen anlamında A-zu'dur (Öztürk, 2001: 38-39). Mezopotamya'da hastalıklar tıp inancına göre görünmez güçlerin (cinler, kötü ruhlar...) insan bedenine girmesiyle ortaya çıkardı. Bu hastalıkların büyü, günah işleme, tanrılara karşı olan görevleri ihmal etme, kusurlu davranışlarda bulunma, tanrıların korumalarının kalkması veya kişiyi cezalandırması gibi sebeplerle olduğuna inanılırdı. Hayvan sokması veya ısırması gibi sebebi belli olan hastalıkların bile geçmişteki hatalı davranışların sonucu olduğu kabul edilirdi. Bunun yanında hastalığın meydana gelmesi için gereken suçu hastanın kendisinin işlemesi şart değildi; kişi yakınlarının günahlarından dolayı da ceza alabilir, yani hastalanabilirdi.

Bu hastalıkları tedavi için 3 temel yöntem belirlenmişti: tanrının öfkesini yatıştırma; vücuda giren kötü ruhu büyüsel işlemlerle kovma, korkutup kaçırma; hastalığa uygun ilaçlar kullanma. Diğer yandan hastalıkların tedavisinde sayılarında önemli bir yeri vardır. Yılın bazı ayları sayısal olarak uğursuz sanıldığı için doktorlar hastaları tedavi etmezlerdi. Bunun yanında bazı tedavi yöntemlerinde de uğurlu gördükleri sayı kadar ölçüt belirlemişlerdir. Başka bir inanışlarına göre de yine ayın uğurlu günlerinde ilaç yapımında kullandıkları bitkilerin ve bunların bir an önce çözüm bulması yönünde toplanıp dua ederlermiş. Tedavide

kullandıkları ilacın tadı ne kadar acı olursa o kadar etkili olacağı düşünülürmüş (Bayat, 2010: 49-54).

Hintliler ise tıp konusunda ilaç yapımı konusunda gelişmişlerdir. Bunların yaptıkları ilaçlar ve bu bölgede yetişen bitkiler ihraç ediliyordu. Hintliler ortaya çıkan hastalıkların vücutta yaşayan böceklerden dolayı oluştuğunu söylüyorlardı. Hintlilerin birçok hastalık ismi ve tedavi yöntemi bulunuyordu. Hastalık tedavilerinde güneş ışığı, süt, bal sürekli kullanılmıştır. Diğer tedavi yöntemleri olarak kesilen bir damara yaptıkları müdahale ve göz ameliyatları başarılıydı. Suni bacak (protez) denemeleri mevcuttu. Tıpta ilk defa civa M.Ö III. yüzyılda, Hintlilerce kullanıldı. Burun kesme Hint coğrafyasında sıkça kullanılan bir ceza idi. Bu durum plastik cerrahinin gelişimine yol açmıştır. Ayrıca bir yerden diğer bir yere transplantasyon (doku nakli) denemelerinin mevcut olduğu da bilinmektedir. Madenlerden yapılmış takma burun ve kulaklar yaygındır (Öztürk, 2001: 45-46).

Çin tıbbının temellerini bitki bilimleri dini büyüsel inançlar, ilkel tedavi yöntemleri oluşturur. Çin halkındaki göçebe çobanlar ve avcı toplayıcıların günlük yaşantılarında elde ettikleri bu tedavi yöntemleri ile Çin tıbbının temellerini oluşturmuşlardır. Çinlilerin kullandıkları bu tedavi yöntemleri şöyledir; *Yalayarak enfeksiyonun veya bir yaranın temizlenmesi (örneğin, hastalığı durdurmak için tükürükte bulunan enzim ve lizozim); iyileşmesine yardımcı olmak için yaralı kol veya bacağın sınırlı kullanımı; sağlığı korumak için belli bitkilerin düzenli tüketimi; rahatlama veya hafifleme için serin bir yerde veya güneşte yatma veya hasta, yaralı yavru ve yetişkinlerin özel ilgisi.* Bu tedavi yöntemleri yalnızca insan sağlığını iyileştirme adına değil yapılmamıştır. Çin kurallarına göre insan bedeni doğa ile uyum içinde olması gereken bir araçtır. Bu nedenle doğa tıbbı sağlığı koruma en önemli gerekliliktir (Schiffeler & Yıldız Altın, 2015: 114-115).

Bu gereklilik Çin inanışına göre Yin-Yang teorisiyle açıklanmıştır. Buna göre evren bir tanrı tarafından yaratılmamıştır. Evren insan vücudu ve doğanın etrafında kendiliğinden oluşmuştur. Bu ikisin dengesi insan sağlığı açısından önemlidir. Çin tıbbı bu denge etrafında oluşmuştur. Hastalıkların sebebi bu dengenin bozulması sanılmıştır. Çin tıbbında gözlem önemlidir. Çin tıbbına göre hastalıkların bir diğer nedeni ise tanrılara karşı günah işlemektir. Çin tıbbında en önemli tedavi yöntemi akupunktur tedavisidir (Dündar, Emekli, & Şener, 2019: 82).

Bu tedavi günümüzde de yaygın biçimde kullanılan bir refleks tedavisidir. Bu yöntem ile solunum yolu hastalıklarından romatizmal hastalıklara kadar çok sayıda hastalık tedavi edilmiştir (Arslan, Şahne , & Şar, 2016: 101).

Çin’de kurdeşen çiçek dizanteri kızamık ve kolera hastalıkları bilinen hastalıklardandır. Çin’deki doktorlar çiçek hastalığının tedavisi için kişinin yaralarının kabuklarını pudra haline getirip burun deliklerinden veriyorlardı (Öztürk, 2001: 50).

Mısır’daki kabartmaların ve papirüslerin varlığı ise bize mısır tıbbı ile ilgili bilgiler vermektedir. Mısır’da sünnet ve hacamat genellikle kullanılan tedavi yöntemleri olarak görülürdü. Sakkara’daki Karnak Mabedi’nde” M.Ö 1392 senesine ait bir kabartma, sünnet ameliyesini göstermektedir. Mısırlılarda mumyalama geleneği de vardı. Cerrahi dikiş yöntemini ilk defa mısırlılar kullanmıştır. Mısır’da tıp gelişerek göz hastalıkları, yara ve böcek ısırıkları, diş apseleri ve kırık çıkıkların iyileştirilmesi gibi tedavi yöntemleri uygulanırdı. Tedavilerde ilaç olarak bitkiler kadar madenler ve hayvansal maddelerde kullanılmıştır. Kan almak, vantuz çekmek (hacamat), dağlamak ve hastayı sıcak suya batırılmıştır bezlere sararak terletmek tedavi yöntemleri arasında sayılabilir. Mısırlılar tedavi için bazı tarihler belirlemişlerdir. Mısırlılar Tut (Eylül) ayında fasd (damardan kan akıtmak), hacame (vücudun belli başlı bazı bölgelerinden kan almak) ve hitanı (sünneti) uygun görmüşlerdir. Bâba (Ekim) ayının sonlarında ise fasd, hacâme ve hitan uygun görülürdü. Hâtûr (Kasım) ayında kan alımı tavsiye edilirken, hitân uygun görülüyordu. Mısırlılar hastalıkların bir hayvandan (mikrop)gözle görülmeyen kurtlardan (bakterilerden) bulaştığına inanıyorlardı. Milattan önce sekizinci yüzyıllarda Homeros ve Herodot’un verdiği bilgilere göre, Mısır’da tıbbın etkileyici üstünlüğü bulunuyordu. Ünlü hekim Galen, milattan sonra ikinci yüzyılda burada eğitim almıştır. Bu bakımdan Yunan tıbbının, Mısır tıbbına dayandığı iddia edilmektedir (Öztürk, 2006: 44-47).

Mısır’daki tanrıların hepsinin ayrı bir şifa verici özelliği vardır. Horus tanrısının bilinen özelliği güneş ve sağlık tanrısı olmasıdır. Bes tanrısının ise bebekleri koruyucu bir özelliğe sahipti. Seth salgın hastalıklara yol açıyordu. Sekhmet tanrısı ise veba hastalığını tedavi ederdi (Bayat, 2010: 61).

Hitit tıbbı ise Mezopotamya ve Mısır tıbbından faydalanılan bilgilerin toplamını oluşturur. Hititleri sağlıklarını korumak amacıyla aldıkları tedbirlerin hemen hepsinin büyülere veya kocakarı ilaçlarına dayandığı söylenebilir. Hititler hastalıkların tedavisinde çeşitli yöntemler

kullanmışlardır. Bu yöntemler daha çok bitkisel ve dualara dayanan tedavi yöntemleriydi ¹ (Bayat, 2010: 76-79).

Bir diğer medeniyet olan Babillerde de sağlık hizmetleri alanında başarılı olmuşlardır. Babiller hastalıklarını daha önce o hastalığı atlatmış birine sorarak çözüm yolu aramışlardır. Daha sonra ise başarılı oldukları bu tedaviyi tabletlere yazarak tapınaklara asarlardı. Araplar diğer birçok medeniyet gibi tıp ile ilgili birçok bilgiyi Babillerden öğrenmişlerdir. Daha sonra ise tıp ile ilgili gelişmeler eski Yunanlıların Babillerden öğrendiklerini geliştirip düzene koymaları ile Roma ve İranlılara kadar gitmiştir. Araplar ise daha sonra hem kendi bilgilerini hem de bu son İranlıların tıp ile ilgili bilgilerini birleştirerek Cahiliye Çağı tıbbını ortaya çıkarmışlardır (Çağatay, 1957: 132).

Yunan ve Roma dönemlerinde uygulanan tedavi teknikleri sonradan İslâm Medeniyetine geçmiştir. Bunlara örnek olarak Yunan ve Roma döneminde “zıtlar zıtlarla iyileştirilir” veya “benzer benzeri tedavi eder” inancıyla yapılan tedavi İslâm Medeniyetinde “el-ilâcu bi’z-zıddu ve hıfzu’s-sıhhati bi’l-müşâbehetu” sözüyle kaynaşmıştır (Bayat, 2010: 34-35).

Yunan medeniyeti kendinden önceki medeniyetlerin tıpla ilgili bilgilerini analiz ederek kendi bilgilerini ortaya çıkarmıştır. Antik Yunanlılar bu birikimlerin üzerine felsefe ve kendi birikimlerini de ekleyerek Batı Tıbbının temelini oluşturmuşlardır. Thales, Pythagoras, Empodokles, Sokrates, Platon, Aristoteles, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Batı Anadolu’da yaşamış, dönemlerinin en önemli düşünürleridir. Başlangıçta Yunan mitolojisi ile iç içe geçmiş olan hekimlik felsefe ve dinsel inançlar bu düşünürlerin etkisiyle Hipokrat’a gelinceye kadar bir arada yürümüştür. (Aksoy, 2010: 7).

İslâm medeniyeti ve Avrupa medeniyeti aynı kaynaktan Antik Yunan’dan etkilenmişlerdir. İslâm medeniyeti İslâm tıbbına dair bilgilerini Mısır, Mezopotamya ve Yunan- Roma Medeniyetlerinin birikimleri ile sentezleyerek insanlığın hizmetine sunmuş ve daha sonra da Sicilya ve Endülüs yoluyla Avrupa’ya aktarmıştır. İslâm medeniyeti farklı özelliklere sahip birçok medeniyetin birikimlerini kendi inanç özelliklerine haykırı olmayacak şekilde sentezleyerek yeni bir fikir meydana getirmiştir (Bayat, 2010: 194).

¹ Bu yöntemler için Bkz. Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, s.76-79.

Yunan inancının tıp kurallarına göre hastalıklar tanrıların kızgınlığı sonucunda ortaya çıkardı. Bu sebeple bir an önce iyileşebilmek adına doktorlar ve toplum tanrılarla iyi anlaşması gerekirdi (Aksoy, 2010: 7).

İslâm Öncesi Araplarda ise tıbbi bilgiler çöl hayatında yaşayan bedevilerin basit tedavilerinden ibaretti. Araplarda iki tür tedavi yöntemi vardı. Birincisi, kâhin ve arrafların tedavileridir. İkincisi ise ilaçla tedavidir. Cahiliye Araplarında kâhinler-kâhineler hastalıkları tedavi eden kişilere verilen isimlerdi (Bayat, 2010: 198-199).

Cahiliye döneminde bir kâhin bir hastalığı tedavi etmek için yanında iki kişi ile giderdi. Bunlardan birisi nüsha (reçete mahiyetindeki şeyler) ve tedavide okuyacağı duaların yer aldığı kitabını, diğeri de ilaçları taşırdı. Bu durum tıpkı eski Mısırlılarda olduğu gibi nüshalarda, okunan dualarda tanrıları İzis'ten, Oziris'ten veya Ra'dan yardım dilerlerdi. İlacı yaparken veya ilacı hastaya verirken buna yönelik dualar okurlardı. Onların inancına göre insanları hasta eden kötü ruhları çıkarmak için de ayrı dualar vardı; Araplar da aynı şeylere inanıyorlardı, bu itibarla onlar da hastalıkları sırasında putlarına dualarla seslenirlerdi. insanların içine girdiklerini sandıkları şeytanla, okumakla ve nüsha yazmakla çıkarmak isterlerdi (Çağatay, 1957: 133).

Cahiliye Arapları hastaları tedavi amaçlı ilaç yerine bazı ot tohumları, şerbetler, bilhassa bal kullanıyorlardı. Bal onlara göre oldukça şifa verici bir ilaçtı. Cahiliye Araplarının kullandığı diğer tedavi yöntemleri ise göz şaşılığını, gözü, dönen değirmen taşına baktırarak tedaviye çalışırlardı; onlar böylece gözün değirmen taşına baka baka düzeleceğine inanırlardı. Diğer bir tedavi yöntemi olarak ise herhangi bir sebeple korkmuş olan kimseye su içirirlerdi ki bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Cahiliye Araplarının tedavi yöntemleri arasında kan almak (hacamat) ve kızgın demirle vücudun muhtelif yerlerini dağlamak önemlidir. Onların tedavi usullerinden biri de bazı uzuvların kesilmesi idi ki bunu, ateşte kızdırılmış bıçakla yaparlardı; çünkü o zamanlarda ateş, bugünkü mikrop öldürücü ilaçların yerini tutuyordu (Çağatay, 1957: 134).

Cahiliye Arap kadınları ılak adını verdikleri tedavi ile ellerine doladıkları bezle uzreyi (bademcik) ezmek suretiyle tedavi ederlerdi. Açılan yaraların üzerine tuz basılırdı. Yaraların derinliğini anlamak amacıyla misbâr, sibâr denilen aletler kullanılırdı. Kırıklar tedavi edilmeye çalışılırdı. Arap Yarımadası'nda humma hastalığı soğuk su dökülerek, vücut hararetinin düşürülmesiyle tedavi ediliyordu. Hayber bölgesi rutubetli olduğu için burada sıtma hastalığı yaygındı. Burada oturan Yahudilere nasıl olup da sağlıklı kaldıkları

sorulduğunda bedevilerle alay etmek için şehre girmeden önce eşsek gibi anırmalarını (ta'şîr) isterlerdi. Araplar arasında altın gümüşten yapılmış diş, burun gibi tıbbi malzemelerin varlığı da bilinmektedir. Cahiliye döneminde güzel koku satan attarlar vardı. Bunların görevi tıpta kullanılan bitkileri müşterilere sunmaktı. Bu bitkiler hınâ (kına: henna), ketem, ismid, hulbe, sabr gibi bitkilerdi (Öztürk, 2006: 66-68).

Hastalıkların arasında bulaşıcı hastalıklarda vardı. Bu bulaşıcı hastalıklara tutulanların yanında durulmazdı. Cahiliye Araplarının hastalıklara karşı kendilerine özgü tedavi şekilleri vardı. Felç geçiren hastalar için çare olarak kabiledaki yetkililerinin kanı sulandırılıp bu hastalara içirilirdi. Hastalıklara yakalanmamak için tavşanın topuk kemiği yanında taşınmalıydı (Bayat, 2010: 198-199).

Cahiliye Arapları arasında putların yardımına bağlı bir sağlık anlayışı da vardı. Hastalığa yakalanan insanlar tedavi olmak yerine bazen putlarından yardım beklerlerdi. Şifa ümidi ile muska taşınması da buna bağlı bir inanıştı. Cahiliye Arapları yine tedavi amaçlı rukyeye başvurmuşlardır (Öztürk, 2006: 61-62). Cahiliye dönemi Arapları arasında bazı ünlü tabipler vardır. Bunlardan birisi meşhur Lokman Hekimdir. Bu hekimin eski Yunanlılardaki Hipokrates ile aynı şahsiyet olduğunu söyleyenler de vardır (Çağatay, 1957: 134-135).

2.2 Hz. Peygamber Dönemi Tıp ve Sağlık

İslâmiyet Öncesi Araplarda tıp bilimine yönelik bilgiler ve uygulamalar bulunsa da bu bilgiler; kurumsal, sistematik ve düzenli değildir. Bu bilgiler Arap coğrafyasına yakın coğrafyalardaki temaslarla kazanılmış bilgilerdir. Yani bu bilgilere tam anlamıyla bir tıp bilimi demek doğru değildir. Çünkü bu bilgiler günlük basit yaralanma ve hastalıkların tedavisinde geleneksel birkaç uygulamanın kullanılması ile kazanılmıştır. Tam anlamıyla bir tıp bilimi ise İslâmiyet'in ortaya çıkması ile başlamıştır. Bu başlangıç ise Hz. Peygamber'in hasta olduğunda tedavi olması, hastaları tedaviye teşvik etmesi ve ibadet ile sağlık arasında ilişki kurması gibi durumlarla gerçekleşmeye başlamıştır. Böylece insanlar tıp bilimine ilgi duymaya başlamışlardır (Çağatay, 1957: 132).

İslâm devletinin kurulmasının hemen ardından Mescid-i Nebevi içinde oluşturulan ilk yapılardan biri Kuaybe'nin çadırı idi. Resulullah burada hastaların ve yaralıların tedavilerinin yapılmasını sağlamıştı. Bu durum sağlığa verilen önemi gösteriyordu. İslâm medeniyeti din etrafında ilerleme gösteren bir medeniyettir. Hz. Peygamber döneminde de sağlığa önem verilmesi ibadet sayılarak dine dahil edilmiştir. Böylece bu dönemde tıp bilimi ile ilgili konular vurgulanarak desteklenmiştir. Tıp bilimi İslâm'ın altın çağında tabi ki

ilerleme göstermiştir. Fakat tıp biliminin temelleri Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği yaklaşımlar sayesinde atılmıştır. Hz. Peygamber tıpkı dini önce kendisi yaşayarak örnek olduğu gibi tıp ve sağlık ile ilgili konularda da kendi yaşamıyla örnek olmuştur. O, sağlığına önem göstermiş, hastalandığında tedavi olmuş ve diğer hasta olan insanları da tedavi olmaları konusunda yönlendirerek sağlıkla ilgili sünnet atfeden konuşmalar yapmıştır. Tüm bu faaliyetlere bakarak Hz. Peygamber'in yaşam şekli ve örnek davranışları ile tıp alanında bir ekol oluşturduğunu, tıp ile ilgili konuları inançlara dahil ederek İslâm medeniyetinde tıp ve sağlık bilimine olan ilgiyi artırdığını, Müslüman hekimlerin yetiştiğini ve tıp bilimi ile ilgili temelleri atarak insanların tıp konusuna bakış açılarını bir nevi geliştirmiştir (Gençel Efe, 2019: 9-15)

Şüphesiz bu temeller sayesinde tıp ve sağlık bilimleri ileriki dönemlerde üzerine daha da fazla bilgiler ve tecrübeler eklenerek gelişme katetecektir (Efil, 2020: 750).

Bu gelişme, sağlıklı bir yaşama dair şeylerin ibadetlerin içerisine dahil edilmesi ile olmuştur. Mesela alkollü içki tüketmemek, az yemek, az uyumak, oruç tutmak gibi ibadetin gerektirdiği bazı davranışların temelinde insan sağlığı ve insan bedeninin yararı vardır. İslâm dininin gerektirdiği temizliğin, sağlıklı olma ve sağlıklı kalma ile ilişkilendirilmesinin beraberinde hamamların önemsenmesi ve hamamlardaki ovma masaj yöntemlerinin tedavi amacıyla kullanılmaya başlanması gibi durumlarla ibadetlerin içeriği sağlıklı yaşam yöntemleri ile oluşturulmuştur. Ortaya çıkan bu yöntemlerle birlikte bazı tıbbi bilgiler ve tedavi yöntemleri öğrenilmiştir. Tıpla ilgili öğrenilen bu bilgiler Hz. Peygamber'in ümmetine sağlıkla ilgili söylediği hadislerinden oluşuyordu. Bu hadisler hastalık, sağlık, tedavi, hasta ziyareti ve temizlik gibi konulardan oluşuyordu. Alimler Hz. Peygamber'in bu hadislerini toplayarak "Tıbbu'n-Nebevî" (Peygamber'in Tıbbı) veya "et-Tıbbu'n-Nebevî" (Nebevî tıp) ismini vermişlerdir (Aksoy, 2010: 48; Gezer, 2020: 638-639).

Bu Tıbbu'n-Nebevî'nin kapsamı Hz. Peygamber'in Kur'an'a, kutsi hadislere, doğup büyüdüğü toplumun kültürel birikimine ve şahsi tecrübesine dayanarak edindiği bir kısmını kendi hayatında deneyimlediği tecrübeleridir. Geniş anlamda koruyucu sağlık uygulamaları ve tedavi edici sağlık uygulamalarını kapsar (Gençel Efe, 2019: 20).

Hz. Peygamber bu tecrübelerini gençliğinde Filistin, Yemen, Güney Arabistan ve Umman gibi şehirlere yaptığı seyahatlerinde gördüğü tedavi metotlarından edinmiştir. Tıbbu'n-Nebevî, eski Arap toplumunun halk tıbbı unsurlarını içeren dönemin tıp ile ilgili

malzemesidir. Tıbbu'n-Nebevî yazarlarından bazıları tedavilerde dini yaklaşımın bilimsel çözümlere göre daha etkili olduğunu düşünmüşlerdir. (Bayat, 2010: 200-203).

Hz. Peygamber'in tıp ile ilgili bilgilerinin kaynağı Resulullah'ın vahye dayanmayan sünneti ve bizzat kendisinin bireysel beşerî tecrübeleridir. Bir başka deyişle tıbbî nebevi, Hz. Peygamber'in Kur'an'a, kutsi hadislere, doğup büyüdüğü yerin birikimine ve yaşanmışlıklarına göre kendi oluşturduğu öğütlerdir (Gençel Efe, 2019: 21).

Bazı kelim alimleri tıp ve astronomi gibi akıl ve deney yoluyla anlaşılması imkânsız olan bilimlerin ancak Peygamberler aracılığıyla gelen vahiy yoluyla öğrenildiğini söylemişlerdir. Bu şekilde düşünen kelim alimlerinden Gazali; "Sende tıp ve nücum ilimlerine ait bu cinsten bilgiler de vardır. Bu bilgiler, peygamberlerin mucizesi olarak meydana gelmiştir. Akıl sahipleri yalnız ilim sermayesi ile buna asla yol bulamazlar" diyerek tıp bilgisinin vahiy yoluyla geldiğini ifade etmiştir. Bir diğer alim Galen ise tıbbın insanlığa tanrı tarafından ilham edildiğini, dolayısıyla onun tanrının insanlığa bir lütfu ve bağıışı olduğunu düşünmüştür (Efil, 2020: 752-757).

Sağlık bilgisi ile ilgili vahiy kültürü ise insan ve onun bedenine hem maddi hem de ruhi olarak önem göstererek insanoğlunun her türlü hastalıktan korunarak sağlıklı bir yaşam sürmesini istemiştir (Kitapçı, 2008: 106-109).

Hz. Peygamber halkın sağlığı ile ilgili bazen doğrudan müdahaleler şeklinde olurken bazen de öneri ve yönlendirmelerle halkın sağlığının korunmasını ve hastalıkların tedavisini sağlamıştır (Gençel Efe, 2019: 21). Halkın sağlığının korunması İslâm düşüncesine göre hastalık ve tedaviden önce yapılması gereken hem dini hem de insani bir görevdir. Bu bağlamda koruyucu hekimlikten söz etmek mümkündür. Koruyucu hekimlik günümüzde de tıp bilimcilerin önem verdiği bir konudur (Çağatay, 1957: 132).

İslâm tıbbında koruyucu hekimliğin temeli temizliğe dayandırılmıştır. Kur'an-ı Kerim, "Kendinizi kendi elinizle tehlikeye atmayınız!"² ayeti ile koruyucu hekimliğin temelini atmıştır. Hz. Peygamber ise koruyucu hekimlikle alakalı olarak; "Vücudun senin üzerinde hakkı vardır!"³ diyerek onu her türlü hastalıklardan korumamızı istemiş ve bir başka hadisinde ise; "Hasta olmadan önce sağlığınızın kıymetini biliniz!"⁴ emriyle hastalıklardan uzak durmamızı söylemiştir (Kitapçı, 2008: 106-109).

² Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi 2/195.

³ El-Buharî, K., es-Savm, Müslim, K. es-Sıvam

⁴ Keşfü'l-Hafa, 1. s. 148

Koruyucu hekimlikle alakalı olarak Kur'an-ı Kerim'de sağlıkla ilgili dikkat edilmesi gereken bazı hususlar bulunmuştur. Bu hususlar İnsanların kendi sağlıklarını korumalarına yönelik detaylardır. Bu detaylar temizlikten başlayıp giyime gıdaya kadar birçok konuda bilgi vermiştir. Evlilik konusunda da akraba evliliğinin olmaması gerektiğini de belirtmiştir. (Bayat, 2010: 200-203)

Hz. Peygamber bunlarla da yetinmemiş ve “Her bir hastalığın bir ilâcı vardır, eğer o ilâç hastalığı tedavi ederse, hasta Allah'ın izni ile şifa bulmuş olur”⁵ diyerek hasta olanlara karşı şifa arama ve bulma yollarını ve kapılarını sonuna kadar açmıştır (Kitapçı, 2008: 106-109).

Hz. Peygamber hastalıklara karşı her zaman hadislerinde karşılaşılan hastalıkların bir çaresi olduğunu belirtmiştir⁶. Rahatsız olunduğu durumlarda mutlaka doktora gidilmesi gerektiğini kendisinin de hasta olduğu zamanlarda böyle yaptığını vurgulamıştır. O, kendi döneminde yaşayan Ebû Vakkas'a mutlaka bir doktora gözükmeye gerektiğini önermiştir (Bayat, 2010: 200-203).

İslâm dünyasında tıp ve sağlığa önem verilmesinin yanında hekimlere de aynı oranda önem verilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v) manevi hekim olarak görülmüştür. Hz. Muhammed (s.a.v) için “tabib el-kulub” yani ruhları ve dünyaları kararmışlara gönül aydınlığı, hayat ve ebedi kurtuluş getiren anlamında “kalplerin hekimi” denmiştir (Önder, 2017: 58).

Dönemin halk hekimliğini göstermesi bakımından Tıbbu'n-Nebevî konusunda yazılan kitap ve risaleler, tarihi önem arz etmektedir. Bu kitaplarda Tıbbu'n-Nebevî' de belirtilen tedavi yöntemlerine değinilmeden bu eserlerde koruyucu hekimlikle ilgili bazı ayet ve hadislerle değinilmekle yetinilmiştir. Bu hadislerin kaydedilmesiyle beraber hadis kaynakları içinde “kitâbu't-tıb” ve “kitâbu'l-merdâ ve't-tıb” adı altında bölümler oluşmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise müstakil tıbb-ı-nebevî eserleri de ortaya konmaya başlanmıştır (Bayat, 2010: 200-203).

Câbir b. Hayyân'ın (ö.148/755) “et-Tıbbu'n-Nebevî alâ Re'y Ehl-i Beyt” isimli eseri Tıbbu'n-Nebevî adıyla yazılmış ilk eserdir. Bu eser Hicri ikinci asırda yazılmıştır. Bu eser erken dönemde bu alanda sistematik çalışmaların yapıldığını gösterir. Daha sonra kaleme alınan eserler ise Abdülmelik b. Habib el Endülisî el-Maliki el-Begavî es-Sülemi'nin (ö.238/852) “Tıbbı'n-Nebevî'si” ve Ebu'l-Kasım Muhammed b. Habib en Nîsâbüri'nin

⁵ Müslim, Selâm, s. 69

⁶ Bu hadisler için Bkz. Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, s. 200-203.

(ö.245/860) “et-Tıbbu’n-Nebevî” adlı eserleridir. Bu eserler bu şekilde bugüne kadar ulaşmış veya bugüne ulaşan başka eserler içinde bilgisi olan eserlerdir. Ayrıca Milaslı İsmail Hakkı’nın (m.1870/1938) “Tıbb-ı Nebevî”; Abdülkadir Eroğlu’nun “Şifalı Bitkiler ve Tıbb-ı Nebevî (1980)” Necîb el-Keylânî’nin “fi Ruhâbi’t-Tıbbi’n-Nebevî (1982)”; İbrahim Canan’ın “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Tıb (Tıbb-ı Nebevî 1995)” Ali Rıza Karabulut’un “Tıbb-ı Nebevî Ansiklopedisi (1993)” adlı eserleri, bu konunun ve metodun halen güncelliğini koruduğunu göstermektedir (Gençel Efe, 2019: 23-24).

Müslümanlar Hz. Peygamber’in ölümünden sonra da sağlık ile ilgili hadisleri toplamayı bırakmamışlardır. Tıp ve sağlık alanına ilişkin hadislerin en sağlıklı olanları Buhârî’nin es-Sahîh adlı eserinin tıpla alakalı bölümünde toplanmıştır. Daha sonra bu müstakil bölüm, ayrı kitap olarak da basılmıştır ve Tıbbu’n-Nebevî adlı bu kitaplar külliyat içindeki yerlerini almıştır (Canan, 2009: 453)

Hz. Peygamber döneminde uygulanan tedaviler ise şöyledir; bitkisel ilaç, dağlama, karantina, perhiz, hacamat, suyla tedavi, protez, rukye ve psikoterapidir (Budak, 2022: 7; Kahraman, 2011: 254-256).

İlaç tedavisi, dua ve bitkisel tedavi yönteminden farklı olarak uygulanmıştır. bilinen ilk örneği ise Hz. Peygamber hastalandığı zaman çare olarak ona içirilen ilaçtır. Diğer bir tedavi yöntemi olan perhiz ise bazı hastalıklara karşı yenilecek besinlerin sağlığı korumak amacıyla belirlenen ölçülerde alınmasıdır. Bu tedavi yöntemi Hz. Peygamber’in de önerdiği bir tedavidir. Hz. Peygamber ölçülü yemek konusunda insanoğlu için ölçülü oranda yemenin önemli olduğunu belirtmiştir. Bir başka tedavi yöntemi ise hacamat diye isimlendirilen iki omuz arası, boyun damarları, baş ve ayak gibi farklı organlardan kan çıkarmak suretiyle yapılan bir tedavidir. Hz. Peygamber’in tavsiye ettiği bu tedavi daha çok Medine dönemine aittir. Bir diğer tedavi yöntemi ise cahiliye döneminde çokça kullanılan rukyedir. Rukye ismiyle anılan tedavi yöntemi, yakalandığımız hastalıklardan kurtulmak için yapılan dua etmek anlamındaki tedavidir. Bu tedavi yöntemi Kur’an-ı Kerim’de Kıyame suresinde “rak” şeklinde kullanılmıştır. Rukye dua ve üflemeyle dayalı olduğu için içerisinde şirk unsuru barındırıyordu. Bu sebeple İslâm dini ile uyuşmuyordu. Bundan ötürü başlarda yasaklanmış olsa da daha sonra Hz. Peygamber’in “İçerisinde şirk barındırmayan rukyede size bir beis yoktur” hadisiyle serbest bırakılmıştır. Bu tedavi yöntemi ile ilgili günümüzde ise “muska, nazarlık” gibi kelimeler kullanılmaktadır. İlaç haricinde olan bir başka tedavi yöntemi ise bitkisel tedavidir. Modern tıpta bu tedavi şekline fitoterapi denir. Bu tedavi yönteminde

bitkiler direkt kullanıldığı gibi aynı zamanda ilaç yapımında da kullanılmıştır. Direkt olarak yara üzerine konma, pişirilme, çiğneme, suyunu kaynatma şekillerinde kullanılmıştır. Bu kullanım ilaç yapmak gibi özel bir uğraş ve tecrübe gerektirmez. Bitkilerin bu kullanım şekli yalnızca sağlığa yardımcı olmak amacıyla kullanılmıştır. Medine şehrinde bazı hastalıklar için çeşitli çözümler aranmıştır. Bu çözümler bazı gıdaların karışımı yoluyla çözülmeye çalışılmıştır. Örneğin; zehirlenme tarzı rahatsızlıklarda o dönemde yararlı olduğunu düşündükleri birtakım bitkilerle bal ve zezem suyu karıştırılıp bu şekilde tedavi edilmeye çalışılmıştır. Diğer bir tedavi çeşidi ise Hz. Peygamber'in tavsiye ettiği ismid isimli maddenin saç çıkardığı da belirtilmiştir (Uçar, 2017: 209-214; Çelebi, 2008: 219-222).

Hz. Peygamber hastalıkların tedavisine önem göstermesinin yanında hastanın yakınlarının hastanın moralini düzelterek şekilde davranmalarını istemiştir. Hz. Peygamber hastalıkların tedavisinde dua ve sabrı ihmal etmemiz gerektiğini öğütlemiştir. Hz. Peygamber hastalıkların tedavisine önem göstermesinin yanında hastanın yakınlarının hastanın moralini düzelterek şekilde davranmalarını istemiştir. Hz. Peygamber hastalıkların tedavisinde dua ve sabrı ihmal etmemiz gerektiğini öğütlemiştir. Bu dualar hastalığın bir an önce iyileşmesine yönelik dilekte bulunulan dualardır (Ünal, 2020: 226). Hz. Peygamber sağlık konusunda insanların Allah'tan sağlıklı olmayı dilemeleri gerektiğini söylemiştir (Gezer, 2020: 630).

Hz. Peygamber dönemindeki hastalıklarından biri de vebadır. Veba hastalığı bulaşıcı bir hastalıktır. Bu hastalığın ortaya çıkmasının sebebi ise basil diye isimlendirilen bir mikroptur. Bu hastalık hayvanlar yoluyla bulaşır. Bu hastalık insanda üç türde ortaya çıkardı. Deri teması akciğer vasıtası ve doğrudan kana karışmak suretiyle oluşurdu. Bu hastalık ateşlenme, ciltte kanama vb. gibi belirtiler gösterirdi. Hz. Peygamber veba hastalığı ile ilgili veba hastalığı olan yerden uzak durmamızı öğütlemiştir (Uçar, 2017: 199).

Hz. Peygamber dönemindeki hastalıklardan biri de sıtmadır. Giovanni Maria Lancisi (1654/1720) sıtma hastalığının sebebinin sivrisineklerin Anofel türünün dişi olanları olduğunu söylemiştir. Bu hastalık ortalama 16 derece sıcaklıkta ortaya çıkmaktadır. Hastalığın belirtileri kişiden kişiye farklılık gösterebilir. Bazı insanlarda titreme ile nöbet başlarken başka birinde yüksek ateş görülmektedir (Önder, 2017: 26-27).

Hz. Peygamber dönemindeki diğer hastalıklardan biri de zâtü'l-cenb (Akciğer İltihabı) diye isimlendirilen göğüs sancısı, titreme, ateş gibi belirtileri olan bir tür akciğer hastalığıdır. Hz. Peygamber'in vefat tarihine yakın bir zamanda yakalandığı hastalık zâtü'l-cenb'dir. Bu

hastalığın iyileşmesi amacıyla dağlama, rukye, kustu'l-bahri, ûdu'l-hindî, vers, zeyt (zeytinyağı) ve derâni tuzu gibi yöntemler kullanılmıştır. Diğer bir hastalık ise kurdeşen şeklinde isimlendirilen deride görülen önemli sağlık problemidir. Hz. Peygamber bu hastalığın tedavisi için sarımsak ve soğan yemeği önermiştir. Bu dönemdeki hastalıklardan biri de cüzzamdır. Hz. Peygamber bu hastalığa önlem olarak ense çukurundan yapılan hacamat ve nezle olmayı önermiştir (Uçar, 2017: 200-205).

Hz. Peygamber döneminde bir akıl hastalığı olan cünun “örtünmek, gizlenmek, aklını yitirmek” anlamlarına gelmektedir. Yunan filozofları bu hastalığın sebebi hakkında farklı görüşler ortaya atmışlardır. Fakat Müslümanlar bu konuya onlardan daha erken zamanlarda ulaşmışlardır. Bunu asırlar öncesinden meydana getirdikleri eserler ve akıl hastaları için yaptıkları hastaneler göstermektedir. Uzun süreli olan akıl hastalıklarına “cünun-ı mutbik” denmiştir. Kısa süreli olana ise “cünun-ı gayr-i mutbik” adı verilmiştir (Dönmez, 1993: 125-126). Hz. Peygamber dönemindeki diğer hastalıklar ise şunlardır; bars (bir nevi deri hastalığı), batn (mide hastalığı), cüdrî (çiçek hastalığı) şakika (yarım baş ağrısı), hasaba (kızamık), hummâ (ateşli hastalık), meşî (ishal), remd (göz çapaklanması), südâ (baş ağrısı), udre (yumurtalıklarla ilgili bir hastalık), uzra (boğaz ağrısı) (Köksal, 2010: 53).

Cahiliye döneminde sağlık alanında kadınların yeri de önemlidir. Çünkü onlar sağlık alanında birçok görevi üstlenmişlerdir. Savaş alanlarında yaralıların tedavisinden ebelik görevine kadar sağlık alanında ellerinden geleni yapmaya çalışıyorlardı. Hz. Fatıma Uhud Savaşı'nda babasının yarasının kanı durmayınca yaranın üzerine yaktığı bir hasırın küllerini bastırarak kanamayı durdurmuştu. Rubeyyi bt. Muavviz, Resulullah'la savaşa katılıp oradaki yaralı insanlara su taşıma görevini üstlenmiştir. Kuaybe bt. Sa'd el- Eslemiyye ise savaştaki yaralı insanların tedavisi ve onların dinlenmeleri için çadır tesis etmiştir (Köksal, 2010: 54; Efe, 2019: 12).

Cahiliye döneminde yaraları tedavi eden kadınlar için el-evâsit (t. El-Âsiye) kelimesi kullanılmıştır. Cahiliye döneminde sağlık faaliyetleri ile ilgilenmiş bilinen ilk kadın Zeynep'tir. Zeynep göz hastalıklarının tedavisi ile ilgilenmiştir. Ümmü Enmâr Ümmü Sibâ el-Huzâiyye olarak da tanınır. Mekke'de esir olarak satılan Habbâb b. Eret'i satın aldığı için ya da bizzat annesi olduğu için kendisine Ümmü Habbâb da denilmiştir. Zeynep'in kaynaklardaki bilgilere göre en dikkat çekici özelliği kadın sünnetçi olmasıdır (Öztürk, 2001: 65-76).

Sünnet işlemi kadınların yaptığı sağlık hizmetleri arasında en dikkat çekici alanlardan biridir. Bu işlem ile ilgili kullanılan malzemelerle ilgili pek bir bilgi olmasa da cerrahi bir işlem gerektiren bu tedavi kadınlar tarafından yapılırdı. Bu alandaki önemli isimlerden biri de Ümmü Atıyye'dir (Akyüz, 2007: 301).

Sağlık hizmetlerinde bulunan bir diğer isim ise Ümmü Rafi Selma'dır. Selma, Hz. Hatice, Hz. Fatıma ve Hz. Peygamber'in eşi Mariye'nin doğumlarında ebelik görevini yapmıştır (Öztürk, 2001: 75-77).

Kadınlar tarafından yapılan sağlık hizmetlerinde şüphesiz topluma karşı yapılan en önemli sağlık görevi doğumlarda yapılan yardımdır. Doğuma giren kişinin yanında çok sayıda ebe vardı. Bu duruma örnek olarak Hz. Peygamber'in kızı Fâtımâ da doğuma girdiğinde yanında birçok sayıda ebe vardı. Bu ebelerin bilinen isimleri Sevede ve Selmâ'dır. Kaynaklardaki bilgilere göre kadınlar doğum yaptıktan sonra da herhangi bir rahatsızlığa yakalanmamaları için dinlendirilirdi. Doğumdan sonra kadınların yüzünde çıkan sivilce ve lekeler de vers bitkisi ile tedavi edilirdi. Yapılan bu sağlık hizmetleri kadınların içinde buldukları toplumda kadınlara karşı olan olumsuz bakışın düzeltilmesi açısından önemli olmuştur. Bu sayede kadınlar kendilerine danışılacak derecede ilerlemişlerdir (Efe, 2019: 7)

Kadınların sağlık alanında yapmış oldukları sağlık hizmetleri genel olarak şu şekildedir; Ebelik ve doğum yardımı hamilelik ve doğum sonrası bakım, cerrahi müdahaleler, savaşlarda yaralananların bakımı günlük yaralanma ve hastalıkların tedavisi, psikolojik tedavi, diyet ve güzellikle ilgili uygulamalar bunlardan bazılarıdır. Önemli kadın sahabelerden bazıları ise şunlardır; Abdullah b. Üney'in eşi, Âişe Bint Ebî Bekir (ö. 58/678), Esmâ Bint Ebî Bekir (ö.73/692), Esmâ Bint Umeys(ö. 40/661), Fâtıma Bint Rasûlillah (ö.11/632)'dır (Öztürk, 2001: 82-96). Bunların yanında Şifâ binti Abdullah el-Kureyşiyye ve Rufeyde el-Ensâriyye tedavi işleriyle uğraşan hanım doktorlardan sayılabilirler (Ağırakça, 2004: 78-80). Aynı zamanda savaşlarda bazı hemşireler⁷ de görev yapmışlardır. Bu hemşireler dönemin ünlü hükümdarlarının hekimlerinin kız kardeşleri eşleri gibi kişiler olmuştur (Bayat, 2010: 200). Hz. Peygamber'in doktorlarla ilişkileri her zaman açık ve somut olmuştur. Öyle ki bu ilişkiler bazı doktorların Müslüman olmasına vesile bile olmuştur (Bayrakdar, 2000: 215). Hz. Peygamber döneminde doktor unvanıyla anılan ilk

⁷ Bu hemşireler Ümmü Varaka, Rufeyde, Ümmiye bin Kays el-Gıfariyye, Ümmü Atıyye, Ümmü Süleym. Bkz. Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, s.200.

kişi VI. yüzyılın ortalarında Tâif'te doğan Hâris b. Kelede (ö.13/634)'dir (Ağırakça, 2004: 78-80).

Haris b. Kelede eğitimini o dönemin meşhur tıp okulu Cündişâpûr tıp okulundan almıştır. Aldığı bu eğitimden oğlu Nadr b. Haris de yararlanmıştı. O da babası gibi sağlık hizmeti vermiştir. Haris 'in oğlu Nadr da ünlü tabiplerdendi (Söylemez, 2003: 107-108). Haris b. Kelede 'nin ailesi Benî Sakif'e mensuptur. Haris b. kelede eğitim aldığı Cündişâpûr Tıp Okulunda uzun süre hekimlik yapmıştır. Haris b. Kelede Cündişâpûr'da kadim tıp eserlerini okumasından dolayı Süryanice ve Yunanca'ya hakimdir. Arap tıp kültürü dendiğinde ilk akla gelen hekimdir. Araplar Haris b. Kelede' ye verdikleri değerden dolayı "Tabîbu'l-Arab", "Tabîbu'l-Arab fî Zamânihi", "Hakîmu'l-Arab", "Tabîbu'l-Arab ve Hakîmuhâ fî Zamânihi", şeklinde "Arapların Tabibi", "Arapların Bilgesi" veya "Arapların Büyük Tabibi" gibi yükseltici unvanlar kullanmışlardır (Gençel Efe, 2019: 32).

Haris b. Kelede Hz. Peygamber'in isteği üzerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı tedavi etmiştir. Hz. Peygamber'in bu isteğine yönelik İslâm tarihi kaynaklarında birçok rivayet vardır. Bu rivayetlerden birini Sa'd b. Ebî Vakkas şöyle anlatmaktadır; "*Bir gün hastalandım. Resulullah ziyaretime geldi. Elini göğsümde iki menemin arasına koydu. Elinin soğukluğunu yüreğimde hissettim. Sonra buyurdu ki; sen kalp hastası bir adamsın. Sakîf'in kardeşi Hâris b. Kelede' ye git. O tabiplik yapan bir kişidir. Onu ziyaret et. Medine'nin güzel hurma ağaçlarından yedi tane meyve alsın. Onları çekirdekleri ile ezsin, sonra sana içirsin*". Sa'd b. Ebi Vakkas'ın bu rivayetinde, kendisinin veda haccı sırasında hastalandığı ve Resulullah'ın bizzat Hâris b. Kelede 'yi çağırdığı da ifade edilmektedir. Haris b. kelede gezmeyi çok sevdiği için halkın adetlerini ve kültürünü iyi öğrenmiştir. Bu durum onun halkın beslenme ve sağlıkla ilgili alışkanlıklarını iyi analiz edebilmesini, teşhis ve tedavilerinde başarılı olmasını sağlamıştır (Gençel Efe, 2019: 33-34).

Haris b. Kelede sağlıkla ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Haris b. Kelede sağlık bilgisi sisteminin temelini yemek yerken orta yolu seçmek olduğunu söylemiştir. Yemeklerden sonra yıkanmayı, sarhoşken cinsel ilişkide bulunmayı yasaklamıştır. Aynı zamanda geceleri üstü açık yatmamayı içeceklerden öncelikle suyun içilmesini ve sulandırılmamış şaraptan tamamen uzak durmayı öğütüyordu. Kurutulmuş veya kızartılmış etleri ya da körpe hayvan etlerini sakıncalı buluyordu. Ona göre meyveler, mevsiminde ve iyice olgunlaşınca yenmeliydi (Bakır, 2000: 266-267).

O, şırınga (hukne yapma)'nın yararını tavsiye etmiştir. Ayrıca ay küçülürken, sakın havalarda ve vücut faal durumda iken hacamat yapılmasını öğütlemiştir. Hâris b. Kelede ilaç kullanma konusunda ise, şunları söylemiştir; “Sağlığınız yerinde olduğu müddetçe hiçbir ilaca el sürmeyin; ama hastalık gelince de iyice kök salmadan, mümkün olan her yolla ondan kurtulmaya bakınız” (Bakır, 2000: 267).

Hâris b. Kelede'nin tıp alanında “el-Es'iletü'l-el-Hârisiyye” adıyla anılan “Kitabu'l-Muhavere fi't-Tıb Beynehu ve Beyne Kisra isimli bir eseri vardır. Bu eser Hâris b. Kelede'nin Fars bölgesinde bulunduğu sırada Kisrâ Enûşirvan ile sağlık konusunda yaptığı sohbetinin tutanağa geçirilmiş halinden ibarettir (Gençel Efe, 2019: 34)

Bu eserde sağlığa dair verilen o dönem için önemli bilgilerden bazıları şunlardır; “Güneş altında fazla kalmayın. Mide hastalıkların yuvası, az yemek ise devânın başıdır. Çok yaşamak isteyen kahvaltısını erken yapsın, akşam yemeğini erken yesin, az borçlansın, az cinsi münasebette bulunsun, sağlıklı iken ilaç kullanmaktan sakınsın, bir hastalık ortaya çıktığı zaman onu müzmin hale gelmeden önce izâle etsin; çünkü insan bedeni toprak gibidir, ıslah edersen mâmur, ihmal edersen harap olur. Pastırma yemek, tok karnına hamama girmek veya cinsi münasebette bulunmak, yaşlı kadınla evli olmak ve cinsel yaşamını onunla sürdürmek vücudu yavaşlatır. Sabah kahvaltısından sonra biraz uyuyun, akşam yemeğinden sonra ise kırk adım yürüyün.” (Bayat, 2010: 200)

Araplarda sağlık hizmeti veren başka doktorlar da vardı. Damadu'l-Ezdî bunlardan biriydi. O, özellikle akıl hastalarını iyileştirme konusunda tecrübeliydi. Sağlık hizmeti veren bir başka doktor ise İslâm'ı kabul etmek üzere Medine'ye gelen Ebu-Rimsetu't-Teymi(ö. 49/669) isimli kişidir. Hekim olması dolayısıyla duyduğu merak Hz. Peygamber'i ayırt etmede bir nişan olarak bilinen meşhur mührü; “Resulullah'ın omuzunda bulunan şey, hekimlik yönünden güvercin yumurtası iriliğinde bir tümördür” diyerek cerrahi ameliyatla bunu olduğu yerden çıkarmaya çalışmıştı. Fakat Hz. Peygamber bu teklifi reddederek ameliyat olmamıştır (Bakır, 2000: 268).

Cerrahlik ve ameliyat etme işiyle uğraşan, cahiliye döneminin önemli bir ismi ise İbn-i Eb Rumiyyetüt -Temim'dir. İnsan sağlığının yanında at deve gibi hayvanların sağlığı ile ilgilenen baytarlar da vardı. A s b. V â i 1, önemli baytarlardan biridir (Çağatay, 1957: 134-135). Hz. Peygamber döneminde yaşayan diğer doktorlar ise şunlardır; Damâd İbn Sa'lebe el-Ezdî, Rufâa b. Ebî Rimse et-Teymî, Şemerdil b. Kubâb el-Kâ'bî ve İbn Huzeym (Ağırakça, 2004: 78-80).” Anlaşıldığı üzere tıp Hz. Peygamber sayesinde insanlara ulaşmıştır. Hz.

Peygamber'in tıbbi faaliyetleri desteklemesi ile de toplum içinde tıbbi faaliyetler benimsenerek yaygınlaşmıştır.

2.3 Emeviler Dönemi Tıp ve Sağlık

Emeviler döneminden önce insanlar kendi sağlıklarını kendilerinin bulduğu basit çözüm yolları ile iyileştirmeye çalışmışlardı. Hastalıkların sebeplerini ise o dönemin şartlarına uygun gerekçelerle açıklamaya çalışmışlardı. Emeviler dönemine gelindiğinde ise bu gelişmeler artmıştır. Avrupalılar tarafından tedavisi bulunamayan cüzzam ve veba gibi hastalıkların tedavisi ile ilgili araştırmalar Emeviler tarafından yapılmıştır. Bu araştırmalar Emevi halifesi el-Velid'in sayesinde olmuştur. Velid hastalıkların araştırılmasını zorunlu kılmıştır. Tedavi yöntemlerinin bilimsel verilere dayanarak uygulanması gerektiğini söylemiştir. Bunun yanında bulaşıcı hastalıklar hariç kişilerin hastalıklarından dolayı dışlanmaması gerektiğini de söylemiştir (Önder, 2017: 41).

Emeviler zamanında İslâm tarihinde ilk hastane el-Velid b. Abdülmelik tarafından 88(707) yılında Dımaşk'ta inşa edilmiştir. Birçok hekimin atandığı bu hastanede cüzzamlı hastalar ve körlere sağlık hizmeti verilmiştir (Öztürk, 2006: 164). Bu hastanenin masrafları için Velid b. Abdülmelik para tahsis etmiştir (Köycü, 2016: 377). Emeviler döneminde cüzzamlı hastalar diğer insanlara zarar vermemeleri amacıyla korunarak erzak dağıtılmıştır. Emeviler dönemindeki Müslüman hastanelerin ortak planları ortasında fiskiyeli havuzu olan, dört tarafı eyvanlı bir avlu ve etrafındaki odalardan oluşuyordu. Hastalara ait ayrı odalar bulunuyordu. Hastane personelini ise kadın ve erkek bakıcılardan oluşturuyordu (Yıldırım & Altungök, 2015: 274). Emeviler dönemindeki ilk hastanenin inşası ile ilgili bazı kaynaklar Muaviye zamanına dayandığını bazı kaynaklar ise Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî'de yaralılara hizmet vermek için açılan Rûfeyde'nin çadırı örnek alınarak yapıldığını söyler. Kaynaklarda Emeviler döneminde Mısır'da Fustat kentinin el-Kanadîl sokağında bir hastanenin daha olduğu söylenmiştir (Öztürk, 2006: 164).

Ayrıca İslâm medeniyetinde Emeviler dönemini bilimlerin gelişmesine bir hazırlık aşaması şeklinde yorumlayabiliriz. Emeviler döneminde Abbâsîler dönemine gelmeden önce de tıp alanında girişimler gelişmeler olmuştur (Erkoçoğlu, 2019: 55-58).

Emeviler Döneminde tıp ve sağlık gelişmelerini başlatan konu Muâviye'nin torunu Halid b. Yezîd'in, hilafette olan kardeşi Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra, halife olmayı

beklerken, hilafet makamına Mervân b. el-Hakem'in geçmesi üzerine halifelikten ümidinin kesilmesi ve kendisini ilme vermesi olmuştur. Halit b. Yezid tıp bilimleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Hatta kendini o kadar geliştirmiştir ki bazı kaynaklar onu tabip olarak ele almıştır. Tıp bilimiyle olan uğraşları içerisinde Yezid, Yahudi olan Süryanî asıllı "Mâserceveh (Mâsercûye)" adlı kişiye "Ahron b. A'yün'ün tıbbâ dair el-Künnaş fi'ttıbb" adlı kitabını tercüme ettirir. Bu tercüme oldukça önemlidir. Çünkü Cahiliye dönemindeki tıp ve sağlık bilgileri tecrübeye dayanan uygulamalardan ibarettir. Tıp alanında tercüme edilen bir kitap ise tıbbi bilginin kitaplaşması, kurumsallaşması ve sistematik bir şekil almasında oldukça önemlidir. Emeviler Döneminde tıp ve sağlık bilimleri alanında atılan en önemli adım, tıp ve sağlık bilgilerinin kitaplaştırılması olmuştur (HUREYSÂT, 1997: 295).

Mâserceveh tarafından Arapça'ya tercüme edilen kitap, İslâm toplumunu Hint tıbbı ile tanıştırmıştır. Tek bir tercüme kitap gibi görünse de İslâm toplumu bu kitabı öylesine benimsemiştir ki Müslümanların kullanımına sunulması için halifeye talepler yağdırmışlardır. Dönemin halifesi Ömer B. Abdülaziz, Şam şehrindeki bir kütüphanede kitabı görmüş ve kitabın kütüphaneden alınarak halkın hizmetine sunulmasını istemiştir. Böylece Hint tıbbının ince detaylarını anlatan kitap halkın kullanımına sunulmuş ve İslâm toplumu Hint tıbbını tanıma imkânı bulmuştur. Emevi Döneminde akademik düstur, doktorların halife hizmetinde bulunmaları ve kendileri, oğulları ve talebeleri için birkaç kitap yazmaları üzerine kurulmuştur. Bu dönemde Künnaş (Havi) adı verilen kitaplar yaygın biçimde tıp literatürünü oluşturmuştur. Hemen her halife doktoru oğlu ve talebeleri için bir kitap yazmıştır. Örneğin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un doktoru Tezâyuk (ö.90/709), oğlu için bir Künnaş yazmıştır (Bakkal, 2013: 15-16). Diğer yandan bu dönemde tıp ve sağlık alanında gerçekleştirilen birkaç önemli adım daha bulunmaktadır. Halife olduğu dönemde Ömer b. Abdülaziz öncelikle tanıdığı Antakyalı bir doktoru Harran'a getirerek Harran Tıp Okulu'nu kurdurmuştur (Sayyar, 2014: 24). Bu okul hem bir hastane hem de tıp eğitimi verilen bir okul görevini yerine getiriyordu. Burada görevli doktorlar hem hastalarını muayene ediyor hem de öğrencilerini eğitiyordu (Bakkal, 2021: 171). Emeviler Döneminde tıp ve sağlık gelişmeleri yaratan bir diğer olgu da İskenderiye Tıp Okulunun dağılmasıdır. Bu dağılma sonucunda buradaki doktorlar İslâm dünyası şehirlerine dağılmıştır. Nitelikli doktorların bir arada bulunması nasıl ki İskenderiye Okulunu nitelikli kılmış ise burada görev yaparken dağılan doktorların türlü şehirlere gitmeleri de gittikleri bölgelerdeki tıp bilgisini yükseltmiştir. Harran ve Urfa diğer medeniyetlerin katkılarıyla bir derece de olsa tıp ve sağlık alanlarında geleneğe sahip olmuşlardır. Üzerine dağılan İskenderiye Tıp

Okulundan birkaç doktorun bu şehirlere gitmesi şehirleri daha da ileriye taşımıştır. Tüm İslâm dünyası şehirleri tabii ki bu hareketten etkilenmemiştir ancak bu hekimlere ev sahipliği yapan şehirler elbette az veya çok bu hekimlerin bilgileriyle kalkınmışlardır. İskenderiye Tıp Okulunun dağılması kadar varlığı da İslâm tıbbına ciddi katkılarda bulunmuştur. Ancak İslâm medeniyetinde tıbbi geliştiren en önemli okul şüphesiz Cündişâpûr Tıp Okulu'dur. Bu okulun İslâm tıbbı ve sağlık uygulamaları üzerindeki rolü oldukça büyük olmuştur. Emevi Dönemine damga vurmuş pek çok doktor, bu Cündişâpûr Tıp Okulu'nda tahsil görmüştür (Bakkal, 2013: 15-16). Emeviler döneminde halifeler Müslümanların çalışmalarını teşvik etmişler ve alanlarında uzman olan pek çok kişiyi de sarayda görevlendirmişlerdir (Önder, 2017: 41).

İslâm dünyasında Emeviler tıbbi denildiğinde çoğunlukla akla erkek hekimler gelse de belli ve başarılı kadın doktorlar da yetiştirilmiştir. Halifeler Dönemi ve Emeviler Dönemi İslâm dünyasının hekimleri Ebü'l Feth el-Müstefî, İbn Azâl, Ebü'l-Hakem ed-Dımaşkî, Hakem ed-Dımaşkî, İsa b. Hakem ed-Dımaşkî, Mâserceveyh (Mâsercûye) el-Basrî, Tezâyuk, Abdümelik b. Ebcer gibi erkek doktorların yanı sıra Zeyneb et-Tabîbe isimli kadın doktorlar da vardır (Bakkal, 2013: 15-16).

Ebu'l-Hakem isimli doktor ise eğitimi Cündişâpûr'da tamamlamıştır. Emevî devletinin kurucusu Muâviye'nin doktorluğunu yapmıştır. Ebu'l-Hakem, Hukne (lavman), Hacamat (kan aldırma) ve Keyy (dağlama) konularında uzman bir doktordur. O, kanın durdurulması için yaranın sıkıca bağlanması, kanı pıhtılaştırmak için uzun süre soğuk suya sokulması gibi yöntemleri de kullanmıştır. Halife Abdümelik'in vefatı sırasında yanında bulunan Doktor Ebü'l-Hakem'dir. Emevi devletinin kurucusu Muâviye b. Ebu Süfyân döneminde tıp ile ilgili ilk çeviriler yapılmıştır (Önder, 2017: 41).

İbn Asâl en-Nasrani (ö. 46/666) Rum kökenli bir Hristiyan'dır. Cündişâpûr tıp okulunda eğitimi tamamlamıştır. İbn Asâl, Yunanca ve Süryanice 'den pek çok eseri kullanarak "*Müfred ve Mürekkep İlaçlar ve Kuvvetleri*" adıyla bir kitap yazmıştır (Erkoçoğlu, 2019: 54).

Emeviler döneminde adını duyurmuş bir diğer tabip de Mâsercis'dir. Mervân b. el-Hakem döneminde görev yapmıştır. Bu doktor da eğitimi Cündişâpûr'da tamamlamıştır. Yine Emeviler döneminde hizmet vermiş bir diğer hekim de Abdümelik b. Ebcer el-Kenânî'dir. İskenderiye'de eğitimi tamamlamıştır. Ömer b. Abdülaziz'in prensliği döneminde onun sayesinde Müslüman olmuştur. (Önder, 2017: 41).

Bu dönemde yaşadığı bilinen diğer bir hekim ise Teyâzuk 'dur. Halife Abdülmelik aslen Yunanlı olan Teyâzuk'u saray tabipliğine görevlendirdi. Zira halife onun tedavi usulüne güveniyordu. Onun yetiştirdiği birçok öğrenci Abbâsiler zamanında görev yapmıştır (Erkoçoğlu, 2019: 54).

Emeviler Dönemi tıp ve sağlık bilimlerinin durumuna ilişkin ele alınan bilgilerden anlaşıldığı üzere İslâm tıbbına kitap kazandıran ve kuramsal hayata adım atmasını sağlayan gelişmeler bu döneme aittir. Diğer yandan Harran Tıp Okulunun kurulması gibi adımlarla tıp eğitimi ve dolayısıyla tıp bilimi desteklenmiştir. İskenderiye Tıp Okulunun dağılması gibi olaylar ise hekimlerin İslâm dünyasına karışık biçimde dağılarak gittikleri şehirlerde tıp bilgisinin gelişmesini sağlamıştır. Sonuç olarak Hz. Peygamber döneminden sonra Emevi Döneminde İslâm dünyası, müspet adımlarla tıbbın kalkınmasını sağlamaya çalışmışlardır.

3. ABBASİLER DÖNEMİNDE TIP VE SAĞLIK

3.1 Klasik Abbasi Asrında Tıp ve Sağlık

Tıp ilmi Abbâsiler döneminde önemli gelişmeler yaşamıştır. Tıpta yaşanan bu gelişmeler İslâm medeniyetinin altın çağını yaşamasını sağlamıştır. Abbâsiler döneminde gelişen bu tıp ilminin kökenleri Grek, İran, Mısır ve Hintlilerin bilgileriyle birleşerek şekil almıştır. (Sarıçam & Erşahin, 2006: 178).

Bu birleşme İskenderiye Okulu tabipleri ile Cündişâpûr tıp okulu tabiplerinin Bağdat'a gelmeleri sonucunda olmuştur. Bu tabipler kendi tıp bilgilerini Bağdat'ta açılan Beytülhikme isimli tercüme kurumunda Arapçaya çevirmişlerdir. Bunun sonucunda ise Müslümanlar bu hekimlerin bilgi birikimlerine kendi birikimlerini de katarak İslâm tıbbının temellerini atmışlardır (Demirci, 2019: 249).

Abbâsiler döneminde yapılan bu çeviri faaliyetleri ile tıp ilmi gelişerek İslâm tıbbı sentez bir yapıya dönüşmüştür. Tercümelerle Hint, Fars, Yunan gibi farklı medeniyetlerin tıp ve sağlık bilgilerinin tamamına erişebilen İslâm medeniyeti, bu bilgileri sentezleyerek kendine özgü bilgileri ortaya çıkarmıştır (Gutas, 2003: 35-37).

Tercüme faaliyeti denilebilecek ilk çalışmalar Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır. Emevî Emîri Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704 [?]) bilimsel eserleri Arapça'ya çevirtmiştir. Hâlid b. Yezîd, Mısır'dan Arapça bilen bir grup Grek filozofunu getirip onlardan Grekçe ve Kıpti'ce eserleri Arapça'ya çevirmelerini istemiştir; İslâm da bir dilden bir dile yapılan ilk çeviri de bu olmuştur (Macit, 2011: 50).

Abbasî devrinde tıp ve sağlık alanında çok yüksek sayıda eser verilmiş ve tercüme edilmiştir. Abbasî tıbbının en önemli özelliklerinden biri eserlerin tercüme edilirken referans verilmesidir. Referans sisteminin öncülüğünü üstlenen İslâm bilim insanları, tercüme eserlerde dini bir ayrışma ya da önyargıya düşmeden yabancı bilim insanlarının başarılarına saygı ve hayranlık duyan bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Bu husus oldukça önemlidir. Buradan hareketle denilebilir ki Abbasî İslâm tıbbında dini bir ayırım yoktur. Tercüme eserlerde referans verilirken “Büyük Hipokrat ve Üstad Galen” gibi ifadelerle rastlanır (Gutas, 2003: 64-65).

Abbâsîlerin başka kültürlerle etkileşimi geniş coğrafyalara yaptığı fetihlerle de olmuştur. Böylece farklı kültür ve medeniyetleri tanıma olanağı bulmuşlardır (Arslan İ. , 2011: 134).

Abbâsîler dönemi tıbbî faaliyetlerin gelişmesinde tercümelerin olduğu kadar tıp okullarının da etkisi çok fazladır. İskenderiye Okulu tıp ilmi ile ilgili çalışmaların yürütüldüğü bir okuldur. İskenderiye Okulu, Greko-Romen çağındaki ikinci okuldur. Atina okulunun kapanmasından sonra bu okul faaliyete devam etmiştir. Bu okulda Hipokrat ve Galen’in tıp kitapları okutulmuştur. Fetihler sonucunda bu okuldaki ilmi birikim Abbasî toplumuna geçmiştir. Bu okulda uygulanan eğitim sistemi ve ders verme yöntemleri daha sonraki okullarda takip edilmiştir (Kayacık, 2018).

Diğer bir okul ise Cündîşâpûr tıp okuludur. Roma imparatoru Valerianus’un M.260 yılında I. Şâpûr’a yenilmesi sonucunda esir edilmiş olan Romalılar ve Antakyalı bazı bilim adamları Cündîşâpûr’a yerleştirilmişlerdir. Buraya yerleşen tabipler tıbbî anlamda ilk çalışmalara başlamışlardır. Böylece Cündîşâpûr şehrinde bir tıp okulu açılarak şehir bilim merkezi haline dönüştürülmüştür. Cündîşâpûr’da yapılan çeviri faaliyetleri ile tıp ilmine katkı sağlanmıştır. Buradaki bilginler Bağdat’a gelip çeviri faaliyeti yapmaları ile kendi gelişimlerini İslâm medeniyetine aktarmışlardır. Ayrıca Cündîşâpûr, İslâm öncesi tıp ile İslâm tıbbı arasında bir köprü işlevi de görmüştür (Söylemez, 2003: 99-102).

Abbâsîlerde tıp ilmideki gelişmeler Buhtîşû ailesiyle başlamıştır. Abbasi halifesi Mansûr (136-158) Cündîşâpûr Tıp Okulu’nun başhekimini Curcîs b. Cibrâil b. Buhtîşû’yu saraya davet etmiştir. Curcîs’in gösterdiği başarılar sonucunda Buhtîşû ailesi Bağdat’ta uzun süreler kalıp çalışmalar yapmışlardır. Bu hekimlerin çalışmaları Klasik Abbasi asrına damga vurarak gelişmesini sağlamıştır. Curcîs’ten sonra bu aileden yetişen Buhtîşû b. Curcîs, Cibrâil b. Buhtîşû, Yahyâ b. Buhtîşû, Buhtîşû b. Cibrâil, Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû, Ubeydullah b. Cibrâil gibi isimler Bağdat’ta kurulan hastanelerde de hekimlik ve başhekimlik

görevlerinde bulunmuşlardır. Bu hekimler ayrıca tıpla ilgili eserler de yazarak Bağdat'ta yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Ağırakça, 2004: 99-104).

Bu bağlamda Abbasî döneminde tıbbın gelişmesini sağlayan etkenler arasında hekimlerin de yeri ve rolü büyüktür. Abbasî devri İslâm hekimleri şunlardır; Buhtîşû'lar, Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim b. Sinan ve İbrahim b. İsa (Sarıçam & Erşahin, 2006: 39).

Müslüman hekimler tıp ilmini teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Teori bölümünde bilgi, beş başlık altında değerlendirilmiştir. Fizyoloji ile insanın anatomisi bir düzen halinde işlenmeye çalışılmıştır. Pratik diye ayrılan bölüm kendi arasında daha sonra hastalıkların çözümü çare aranması ve halk sağlığı konularını ele alarak iki farklı şekilde incelenmiştir. Hastalıkların çözümünde ise hastalıkların teşhisinin kimyasal maddelerle azaltılması, istiğfar ettirmek, vücut stresine yönelik dokuların yumuşatılması için ellerle vücudu rahatlatma gibi sistematik çözümler uygulanmıştır. Halk sağlığı bölümünde ise daha çok hem insana hem çevreye yönelik çözümler tercih edilmiştir (Gecit, 2021).

İslâm tıbbındaki koruyucu hekimliğin kökeni ise temizliğe dayanıyordu. Bu sebeple Abbâsîler temizliğe önem vermişlerdir. Sıklıkla yıkanmışlardır. Hamamlarda ovma diye adlandırılan masaj tekniğini zamanla tedavi amaçlı da kullanmışlardır. Dinin gerektirdiği oruç tutma içki içmeme gibi durumlar aynı zamanda sağlıklı bir hayat için yapılması gerekenler arasındaydı (Topdemir & Unat, 2012: 136).

Abbâsîler döneminde tıbbın gelişmesi sonucu hastaneler açılmaya başlanmıştır. Hârûnürreşîd (786-809) Buhtîşû ailesinden Cibrâil b. Buhtîşû 'b. Curcis' i Bağdat'a çağırarak Cündişâpûr'daki gibi bir hastahane kurdurmuştur. Daha sonra ise hastane sayılarında artış olmuştur (Öztürk, 2018: 114; Terzioğlu, 1992: 163).

Klasik Abbasî asrında hastaneler kurulduktan sonra hekim sayıları da artmıştır. Tıp ve sağlık alanlarında hizmet veren hekimler Çin ve Mısır medeniyetlerine kıyasla cinsiyet ayrımı yapmadan insanları muayene etmişlerdir. Bu muayene işlemlerinde Yunan tıbbının bilgilerinden faydalanmışlardır. Abbasî devri İslâm tıbbında vücudun unsurları olan; kan, balgam, sarı safra ve kara safra, doğanın dört elementi olan: hava, ateş, su ve toprakla özleştirilmiş, bu elementler insan bedeninin karşılığı olarak kabul edilmiştir. Bu dört elementin kişideki harmanlanması ise kişinin tabiatını, mizacını oluşturmuştur. Bu dört unsurun arasındaki orantısızlık hastalıkları ortaya çıkarmaktadır. Bu hastalıkların oluşmaması için hava ve çevre şartları, beslenme alışkanlıkları, duygusal baskı gibi etkenlere

dikkat edilmesi gerektiğine inanmışlardır. Elementlerle insan bedenindeki unsurların ilişkili kabul edilmesi Yunan felsefesinde ve bundan önce Şamanizm inancında yer alır. Modern teorilerde ise tüm evrenin madde ve enerjiden oluştuğu, dünyanın atomlardan oluştuğu ve insan bedeninin de atomlardan oluşan bir yapı olarak dünyanın tabii bir parçası olduğu kabul edilir. Şamanizm inancında kişinin iç doğası ile dış doğanın uyum halinde olmasına dikkat edilir ve uyumsuzluk hastalığı yaratır. Bu nedenle güneş battıktan sonra dış doğa uyku halindeyken sıcak yiyecekler yemeyerek insanın iç doğasının uyanık olmamasına özen gösterilir. Benzer şekilde İslâm tıbbında ise dünyadaki dört elementin insan bedeninde karşılık bulduğu ve bunlar arasındaki dengesizliğin hastalık yarattığı kabul edilir. Abbâsîler dönemi İslâm tıbbında ise her yiyecek ve ilaç, niteliklerine ve potansiyellerine göre ayrılmıştır (sıcak-soğuk gibi). Örneğin; çok sinirli olan bir kişi, sarı safranın sıcaklık ve kuruluşunu dengelemek için genellikle soğuk ve nemlilik özellikleri ağır basan yiyecek ve içecekler tercih etmeliydi. Böylelikle tıbbın teorilerini izleyerek Farmakoloji bütün ilaçları özelliklerine göre sınıflandırmıştır. Abbâsîler dönemindeki İslâm kültürünün yemek alışkanlıkları da genellikle bu teoriye göre düzenlenmiştir. Böylece tek öğünlük bir yemekte bile sağlıklı beslenmenin mümkün olması sağlanmıştır. Diğer yandan hastalıkların tedavisinde ise boşaltıcılar ve hacamata (kan almaya) önem veriliyor, teşhiste ise nabız ve cilt rengi baz alınıyordu (Yıldırım & Altungök, 2015: 272-273).

Abbasî dönemi İslâm tıbbının temel paradigmasının Şamanizm ve Yunan felsefesiyle bu derece ilintili oluşu şaşırtıcı değildir. İslâm medeniyeti sentez bir tıp anlayışına sahiptir ve diğer medeniyetler ile felsefelerin bilgi temellerini yoğun biçimde kullanmıştır. Abbasî dönemi İslâm tıbbında önem verilen unsurlardan biri uygulama yani pratiktir. Abbasî hekimleri öğrencilerine kadvralar üzerinden ders vermektelerdir. Klasik Abbasî döneminde kadvralar ve iskeletler üzerinden pratiğe yönelik dersler verilirken gerileme döneminde bu uygulamalar kaldırılmış ve şeriat yasaklarıyla bu engellemeler mazur gösterilmeye çalışılmıştır. İnsan bedeni üzerinden insan anatomisinin öğrenilmesi ve bu yolla tıbbın anlatılması tıp ve sağlık alanında kullanılan teşhis yöntemleri ise doğal olarak günümüzden farklı seyretmiştir. Hastalıkların teşhisinde sıklıkla tüm aile üyeleriyle hastanın sağlık durumu, idrar, vücut sıcaklığı, nefes ritmi, nabzın sayılması gibi yöntemler kullanılmıştır (Hasan, 1985: 181; Hitti, 1989: 556).

Klasik Abbasî asrında İslâm tıbbının en üzerinde durulması gerekli konu ise Abbasî hekimlerinin tıbbi keşifleridir. Referans vermenin öncülerinden olan bu hekimler bazı konularda modern tıbbın dahi kullandığı keşifler ortaya koymuşlardır. Salgın hastalıkların

temas ve hava yoluyla kişiden kişiye bulaşarak yayıldığı ve hasta kıyafetlerine dokunmanın hastalığı yaydığı İslâm tabiplerince keşfedilmiştir (Mez, 2014: 423; Zeydân, 2012: 205).

Bu oldukça kıymetli bir keşiftir çünkü veba tüm dünyayı kasıp kavuracak bir salgının nasıl bulaştığını İslâm tıbbı söylemiştir. Diğer yandan Araplarda kıtlık ve kuraklık sebebiyle çok fazla salgın hastalık yaşanmaktaydı (Terzioğlu, 1970: 34).

İslâm tıbbının salgın hastalıkların bulaşma biçimini keşfetmesi her açıdan çok önemli bir gelişmedir. Salgın ve kıtlığın Arap Yarımadasındaki yıkıcı etkiler yaratmıştır. Abbasi halifesi Mutî (334/946) döneminde Bağdat şehrinde maddi anlamda bir kriz yaşanmıştır. İnsanlar yiyecek bulamadıkları için ölü eti, köpek ve kedi gibi şeylerle karınlarını doyurmaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda ise çeşitli salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır (Zeydân, 2012: 205; Yıldırım & Altungök, 2015: 274).

Tıp ilminde başarılı olan Abbâsîler döneminde kurulan hastanelerde hastalar hiçbir ayırım yapılmadan ücretsiz tedavi edilmişlerdir. Bîmâristanlar da ücretsiz tedavinin yanında hataların ihtiyaçları için gerekli bazı giderle için de ücret alınmamıştır. Abbâsîler döneminde kurulan bu hastanelerde tedavi hizmetlerinin yanında eğitim gören öğrenciler de olmuştur. Bu öğrenciler bu hastanelerde hem ders almışlar hem de uygulamalı ders yaparak bu meslek de tecrübe edinmişlerdir (Çapan, 2019: 1217-1218).

Klasik Abbasi asrında verilen bu tıp eğitimi sonucunda eczacılık gibi meslekler de ortaya çıkmıştır. Bu eczacılar aldıkları eğitim sonucunda ilaç üretme derecesine kadar gelişmişlerdir (Karaimamoğlu, 2021: 161-169).

Sonuç olarak incelenen kaynaklar, elde edilen bilgiler ve verilen örneklerden anlaşıldığı üzere Abbasî dönemi İslâm tıbbı oldukça büyük gelişmeler kaydetmiştir. Tercüme hareketleri, fetihler, çevre bölgelerdeki tıp okulları ve bu okulda yetişen hekimlerin katkılarıyla Abbasî devrinde tıp ilmi gelişmiştir. Abbasî devrinde İslâm tıbbını ileri taşıyan bir diğer etmen ise hekimlerin tercüme eserlerle sınırlı kalmayıp yaptıkları araştırmalara kendi kişisel gözlem ve deneyimlerinden aktardıkları bilgi ve birikimleri de eklemeleridir. Bu husus oldukça önemlidir. Çünkü Abbasî devri İslâm tıbbını kaliteli, kendine özgü ve iyi bir senteze dönüştüren ayrıntı tercümelerde yalnızca eserlerin değil yaklaşımların da çevrilmesidir. Böylece İslâm bilim insanları bilimsel yaklaşımları geliştirip kendilerine ait bilimsel kuramlarla ilerlemeyi başarabilmişlerdir. Yalnızca eserler tercüme edilmiş olsaydı mevcut uygarlıkların belli düzeydeki birikimleri İslâm medeniyetinde kullanıma sunulmuş

olurdu. Ancak özellikle felsefe çevirileriyle harmanlanan tercümelerle bilimsel yaklaşım geliştirilmiş ve bir nevi tıp bilimi büyümüştür. Böylece İslâm dünyası diğer medeniyetlerin tıp ve sağlık birikimi üstüne kendi medeniyetini inşa edebilmiştir. Diğer yandan Klasik Abbasî devrinde tıp dersleri uygulamalı verilerek öğrencilerin konuları daha iyi kavraması sağlanmıştır. Son olarak klasik Abbasî döneminde İslâm tıbbı köklenmeye ve kuramsallaşmaya hızlı bir giriş yaparak tıp ilminin temellerini atmıştır.

3.2 Abbasi Tıbbının Kaynakları

Abbasî tıbbı belli temeller üzerinde yükselmiş ve kendisinden sonraki devletleri, tüm İslâm medeniyetini ve hatta yer yer modern tıp uygulamalarını etkileyen gelişmeler göstermiştir. Bu gelişmeler yaşanırken doğal olarak Abbasî tıbbına kaynaklık eden belli başlı faktörler olmuştur. Abbasî tıbbına kaynaklık eden hekim, kitap, kütüphane, hastane gibi pek çok farklı etmen sayılabilir de kitapların Abbasî tıbbı içindeki yeri her zaman farklı olmuştur. Kitap, hangi konuda olursa olsun İslâm medeniyetinde değerlidir. Çalışmanın bu kısmında Abbasî tıbbına kaynaklık eden önemli eserler ele alınmıştır. Tıp ve sağlık biliminde bilginin taşıyıcıları olarak kitaplar kritik fark ve fayda yaratmıştır. Yarattıkları bu faydaya bağlı olarak kitaplar üzerinden Abbasî tıp ve sağlık bilimleri ile İslâm tıbbı anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu kitaplardan biri, Haris B. Kelede (ö.13/634)'ye ait olan “*Kitabu'l-Muhavere fi't-Tıbb Beynehu ve Beyne Kisra (el-Es'iletü'l-el-Hârisiyye)*”, isimli eserdir. Bu eser sağlıklı bir yaşam ve bunun korunmasına yönelik durumları anlatır. Rivayete göre, Hâris b. Kelede'nin Fars bölgesinde bulunduğu sırada Kisrâ Enûşirvan ile yapılan görüşmesinde sağlıkla ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Bu sohbet Kisra'nın emriyle tutanağa geçirilmiştir. Bu eserin içeriği de bu tutanaklardan oluşmuştur. “*El-Es'iletü'l-el-Hârisiyye*” ismiyle de bilinen bu eser İslâm'ın ilk yıllarında, tıp alanında bilimsel çalışmaların yapıldığını gösterir (Köşe, 1997: 198-199).

Arapların dönemindeki tıbbi faaliyetlerde Hint İnan Çin Roma tıbbının belirtilerini görmek mümkündür. Bu dönemde İran' la yakın temas halinde olan ve burada eğitim gören tabiplere kaynaklarda rastlanmaktadır. Haris b. Kelede 'nin eseri bu kaynaklardandır. (Öztürk, 2006: 133-134).

Diğer bir eser ise Câbir b. Hayyân (ö.148/755)'ın “*et-Tıbbu'n-Nebevî alâ Re'yi Ehl-i Beyt*” isimli eseridir. Buhtîşû ailesinin üçüncü üyesi olan Curcîs el Buhtîşû (ö.152/769)'nün eseri

ise “*Kitâbu'l-Ahlât*” isimli kitaptır. Bu kitap karışımlar ve ilaçlara dair bir kitaptır. Curcîs el-Buhtîşû (ö.152/769)’nün bir diğer eseri ise “*Kennâşü'l-Meşhur*” dur. Curcîs bu eseri Süryanice olarak kaleme almıştır. Daha sonra ise Huneyn b. İshak tarafından Arapça’ya tercüme edilmiştir (Gençel Efe, 2019: 65-66).

Emevi döneminin sonları ve Abbasi devletinin ilk kırk yılında yaşayan Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)’in eseri ise “*Kitâbü'l-Ayn*” isimli ilk Arapça sözlüktür. *Kitâbü'l-Ayn* isimli eseri İlk dönem İslâm tıbbını aydınlatacak tıbbî terimler içermektedir. Kitapta 5 bine yakın kök kelime ve bunların türevleri bulunmaktadır. “*Kitâbü'l Ayn* ”’da geçen tıbbî terimlere birkaç örnek verecek olursak; anatomi ile ilgili kelimeler, belirti (semptom) ve bulgular, tanımı verilen hastalıklar, tanımı verilmeyen hastalıklar ya da hastalıklara verilen genel isimler, tedavi yöntemleri ve tedaviyle ilgili kelimeler, cerrahi tabirler, tıbbî malzemeler ve aletler, ilaç ismi olarak verilen kelimeler, ilaç yapımında kullanılan botanik ile ilgili kelimelerdir (Öztürk, 2006: 123-132; Köşe, 1997: 310-311).

Abbasi tıbbına kaynaklık eden diğer eserlere örnek olarak İmam Ebî Hasan Ali Rıza b. Musa Kâzım b. Cafer es-Sadık b. Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Hüseyin (ö.203/818)’in “*er-Risâletü'z-Zehabiyye*” isimli eserini ve yine Cibrail b. Buhtîşû (ö.213/828)’nün “*Risâle Muhtasara fî't-Tıb*”, “*Künnaşe*”, “*Risâletühü'lleti Amilehâ ile'l-Me'mun fî Tedbiri'l-Beden Cevaben'an Kitâbihî Yes'elü Zalike.*, *Sırâtü'n-Nâfi'a Ketebehâ li'l Me'mun*, *Kitâb fî bâh, Nebze fî't-Tıb*, *Risâle fihâ Nüket Min Mahfiyyâti'r-Rumûz fî't-Tıb*, *Muhtasar bi-Hasebi'l-İmkân İlmi'l-Ezmân ve'l-Ebdân*, *Nesâ'ihu'r-Ruhban fî'l-Edviyeti'l-Ezmân ve'l-Ebdân*, *Nesâ'ihu'r-Ruhban fî'l-Edviyeti'l-Mürekkebe ve Kitâbu'l-Medhal ilâ Sınâ'ati'l-Mantık* gibi eserlerini sayabiliriz (Gençel Efe, 2019: 68).

Ali b. Rabben Taberî (ö.247/861)’nin kaleme aldığı “*Firdevsü'l-Hikme*” isimli eser ise tıpla ilgili Müslümanlara ait ilk sistematik eserdir. Bu eser Abbasî dönemi İslâm tıbbının en önemli kaynaklarından biridir. Sonradan Süryaniceye çevrilen eser yedi bölüm, otuz makale 365 baktan oluşmuştur. Hint, İran, Yunan ve Arap tıbbına ilişkin bilgilerin yer aldığı kitap aynı zamanda kültür ve hekim tarihçiliği açısından da önem taşır. Bazı tarihçiler bu yazarın *el-Künnâşü'l-ħadrâ* adlı başka bir eserinin varlığından söz ediyor olsalar da bahsi geçen farklı addaki eserin de yine aynı eser olduğu düşünülmektedir. Çünkü eserin giriş kısmında eserin adına ve lakabına ilişkin bilgiler verilerek “Bu künnâşın adı Firdevsü'l-ħikme, lakabı ise, “*bahrü'l-menâfi*” ve “*şemsü'l-âdâbdır*” denilmektedir (Bayat, 2010: 215-216).

Aynı tarzdaki bir diğer eser ise Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) "*et-Tıbbü'l-Kebir*" adlı eseridir. İslâm dünyasının ünlü hekimlerinden biri olan Yakub b. İshâk el-Kindî (ö.252/866)'nin "*Kitâbü'l-Edvîyetü'l-mümtehâne*" (Denenmiş ilaçlar) isimli eseri Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki "*İhtiyârü Ebi Yusuf el-Kindi li'l-Edvîyeti'l-Mümtehane el-Mücerrebe ve hiye el-Akrabazin*" adlı risâle ile aynı eser olup, Martin Levy tarafından yayımlanmıştır. Yakub b. İshâk el-Kindî'nin "*Risâle fi İzâhi'l-İlleti fi's-Semâ'imî'l-Kâtile*" isimli bir diğer eserini ise G.Celentano "*Risâle fi izâhi'l-hille*" adıyla neşretmiştir. "*el-Kerâbazînu'l-Âzâm* veya bir başka adla *Kitâbü'l-Akrabâzini'l-Kebir*" isimli bir diğer eseri ise ilaç listesi veya kataloğu anlamına gelmektedir. Bu eser 17 babledan meydana gelen üç asır süreyle en güvenilir akrabazîn olarak kabul edilmiştir. Darü'l-Kütübi'l-Mısırıyye'de 69 sayfadan oluşan bir kopyası vardır (Gençel Efe, 2019: 70-71).

Yakub b. İshâk el-Kindî (ö.252/866)'nin eserlerinin bazıları Latince 'ye tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. Kindî'nin çok fazla sayıda eseri vardır. Bunlara örnek olarak "*Kitâbu Câlînûs fi'l Hâceme ve'l Mibda ve'l Uluvvi'nin Kitabı Bukrat*", "*Kitâbü'l-akrâbâzîn*", "*Cevâmi 'u kitâbi'l-edvîyeti'l-müfredeli-Câlînûs*", "*Risâle ilâ ba'zı ihvânihi fi'l-emrâzi'l-balgamiyye ve'l-izâm*", "*Risâle fi't-tıbbi'l-Bukrâti*", "*Risâle fi tedbîri'l-esihhâ*", "*Risâle fi illeti'l-cüzâm ve eşfîyetih*", "*Risâle fi vece 'i'l-mi'de ve'n-nikrîs*", "*Risâle fi vece 'i'l-mi'de ve'n-nikrîs*", "*Risâle fi aksâmi'l-humeyyât*", "*Risâle fi aksâmi'l-humeyyât* (Hummaların çeşitleri)" ve "*Risâle fi kadi menfe 'ati't-tıbb* (Tıbbın değeri ve yararı)" isimli eserleri sayabiliriz (Bayat, 2010: 215-216).

Kindî'nin, tıpla ilgili eserlerine örnek olarak ise; "*Risaletün fi'l-Ğiza' ve'd-Devai'l-Mühlik*", "*Risaletün fi'l-Ebhireti'l-Musliha fi'l-Cevvi mine'l-Veba'i*" ve "*Risaletün fi'l-Edvîyeti'l-Müşfiye mine'r-Revaihi'l-Mü'ziyeti*" gibi eserleri örnek verebiliriz (Önder, 2017: 65).

Buhtîşû'b. Cibraîl (ö.256/870)'in "*Kitabu fi'l Hacemâlât Tariki Mesele ve'l-Cevab*" isimli eseri ise ilaçlar hakkında bilgi veren bir eserdir. "*Risâletülhü'lleti Âmilehâ ile'l Me'mun fi Tedbire'l-Beden Cevâben an Kitâbihî Yes'elü Zâlike*", "*Nesâihu'r-Ruhban fi'l Edvîyetü'l-Mürekkebe*" ve "*Nebze fi't-Tıbb*" isimli eserler ise Cibraîl'in diğer eserleridir (Gençel Efe, 2019: 71).

Buhtîşû'b. Cibraîl (ö.256/870)'in halife Me'mun için yazdığı "*Risale ile'l- Me'mun fi'lmat'am ve'l-meşreb*" isminde diyet ile alakalı bir eseri de vardır. Bu eser, düzenli yemek ve içmek ile ilgili bir diyet listesi vardır. Diğer bir eseri ise göz hastalıkları ile ilgili yazdığı

“*Makale fi'l- 'ayn*”, “*el-Muhtasar fi'l- tib*” adlı eserleridir. Tıp ilmi ile psikolojik durumlar ve aşkın bir hastalık olduğu anlamına gelen “*Vucubü'n- nazar'ale't-tabib fi'l-ahdasi'n- nefsiyye*” adında bir eseri de vardır (Önder, 2017: 65).

Abbasi dönemi doktorlarından Huneyn b. İshak (ö.260/873)'ın “*Kitâbü'l-Mesâil fi't-Tıbb li'l-Müte'allimin*” adında soru cevap tarzında yazdığı bir eseri vardır. Bu esere İbn Sînâ, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Ali b. Ebu Sadık en-Nisaburî, Yahya b. Said el-Antakî ve İbnü'n-Nefis tarafından şerhler yazılmıştır. Eserin çeşitli Latince çevirileri vardır. Eser Muhammed Ali Reyyân, Celal Mahmud Musa ve Mürsi Muhammed Arab tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Ghalioungui bu neşre dayanarak eseri “Questions on medicine for Scholars” adıyla İngilizce'ye çevirmiştir (Bayat, 2010: 217-218).

Huneyn b. İshak'ın diğer eserleri ise şunlardır. “*Kitâb fi İmtihâni'l-Etubba*”, “*Âlâtü'l-Gidâ ve Tedbîruhû ve Emrû'd-3Devâ'i'l-Müşhil*”, “*Risâle fi Tedbîri's-Sıhha fi'l-Mat'am ve'l-Meşreb*”. Huneyn b. İshak'ın mesleki kıskançlıkla kendisine düşmanlık besleyen Nesturi hekimlerin hilelerini anlattığı “*fi mâ Eşâbehu mine'l-Mihan ve's-Şedâ-id mine'llezine Nâsabuhü'l-Adâve min Eşrâri Etubbâ'i Zamânihi'l-Meşhurin*” isimli otobiyografik bir eseri de vardır. Eserin bazı bölümleri İbn Ebu Usaybia sayesinde günümüze ulaşmıştır. Yine Huneyn b. İshak'ın “*Şerhu Kitâbey Calinus ilâ Glukon fi't-Te'etti Li-Şifâ'i'l-Emrâz*” isimli eseri Calinus'un İskenderiye'deki tıp öğrencileri tarafından okunan altı kitabından dördüncüsüyle ilgili bir şerh olup iki uzun makaleden oluşmaktadır. Eser Muhammed Salim tarafından yayımlanmıştır. “*Kitabü'l-Aşr Makalat fi'l- Ayn*” isimli eser ise Huneyn b. İshak'ın göz hekimliğine dair yazdığı bir eserdir. Bir göz hekimi olan Alman şarkiyatçısı Max Meyerhof, eseri İngilizce tercümesi ve bir girişle birlikte yayımlamıştır. Eserin çeşitli Latince çevirileri vardır. Âmir Neccâr (ö.265/878)'ın “*fi Tarihi't-Tıbb fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*” isimli eseri de Abbasi dönemi tıbbi kaynaklardan biridir (Gençel Efe, 2019: 71-73).

Huneyn b. İshak Müslüman alimlerin tıp ilmi ile ilgili bilgi sahibi olmalarında önemli bir role sahiptir. Çünkü Müslüman alimler tıp ile ilgili bilgileri Yunan bilginlerin kitaplarından yaptıkları tercümelerden öğrenmektedirler. Huneyn b. İshak (ö.260/874), Arapçaya Galen 'in felsefi eserleriyle birlikte tıp alanında yazdıklarını; Hippocrates ve Dioscorides'i tıp alanındaki çalışmalarını tercüme etmişti. Huneyn b. İshak, bu şekilde toplam 129 çalışmayı tercüme ederek, Yunancayla yazılmış eserlerden daha fazlasının Arap diliyle tanıştırmıştır (Gözütok, 2012: 116).

Huneyn b. İshak (ö.260/873)'ın “*Kitabü'l-Mesâil fi'l Ayn*” isimli eseri ise göz hekimliği üzerine yazılmıştır. Huneyn b. İshak, bu eserinde göz ilmine ilişkin son otuz yılda yazılmış on makaleyi derlemiştir. Bu makaleler gözün anatomisi, hastalıkları ve tedaviler üzerine yazılmış en önemli on araştırmadır. Eser P. Spath ve M. Meyerhof tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. Bu eser ile Mâseveyh tarafından kaleme alınan “*Oftalmoloji*” adlı eser, göz ilmi konusundaki en eski ve ana kaynaklardan biridir. Bu iki hekim de Müslüman ve Arap değildir ancak eserlerini Arapça yazmışlardır (Hitti, 1989: 556).

Huneyn b İshak, çok önemli eserlerin Arapçaya kazandırılmasında rol oynamıştır. Aristoteles'in ünlü “*Peri-Hermenias*”, “I. Analitikler” ve “II. Analitikler” adlı eserlerini Süryaniceye tercüme etmiştir. Ünlü *De Caelo et Mundo* eserinden seçtiği 16 makaleyi Arapçaya tercüme etmiştir ki bu eserde Aristo kâinat hakkındaki görüşlerine yer verir (Katipoğlu & Kutluer, 1998: 377-380).

Abbasi tıbbına kaynaklık eden eserler arasında tıp alanına yönelik eserler olduğu kadar tıp eserlerini kaleme alan yazarların biyografilerini içeren eserler de bulunur. Ebü'l-Hasan Yûsuf b. İbrahim İbnü'd-Dâye (ö. 265/879)'nin “*Ahbâru'l-Etubba (Ahbârü'lMütetabbibîn)*” isimli eseri Abbâsîlerin ilk dönem saray hekimlerine ve hayatına yönelik bilgileri içerir. Saray hekimlerinin biyografilerini içeren bu eser aynı zamanda Abbasî dönemi saray hayatına dair de önemli bilgiler verir. Bu eser günümüze ulaşmamıştır (Polatoğlu, 2019: 211).

İshak b. Ali-Ruhâvî (ö.319/931'den önce)'nin “*Edebü't-Tabip*” isimli eseri ise tıp ilmi ile ilgili tabiplerin tabi olduğu kuralları içerir. Bu kurallara göre tıp uygulamalı bilimlerin başında gelmektedir. Bu bilimde deney ve akıl yürütme ikisi de aynı anda kullanılmalıdır. Eser Merizen Said-Merizen Asiri tarafından yayınlanmıştır (Gençel Efe, 2019: 73).

Bu eser Abbasî saray hekimlerinin yaşadıkları çevre ve yaşadıkları olayları da anlatır. Bu yönüyle dönemin sosyal-siyasi hayatının sınırlarını da açıklamış olur. Eserde aynı zamanda halife ve devlet adamlarının beslenme alışkanlıklarından saray halkının tüketim malzemelerine kadar geniş yelpazede bilgiler yer alır (Öztürk, 2006: 216).

Alim ve astronom olan Sabit b. Kurre (ö.288/901)'nin “*Tezkire*” isimli eseri ise çiçek ve kızamık hastalıklarını ele almıştır (Nasr, 2006: 176).

Sabit b. Kurre 'nin diğer bir eseri ise “*ez-Zâhire fî İlmi't-Tıb*” isimli eseridir. Otuz bölümden oluşan bu eser sağlığın korunması ile çeşitli hastalıklar ve tedavilerine yönelik bilgiler içerir (Fazlıoğlu, 2008: 356).

İshâk b. Huneyn (ö.298/910)'in diğer eserlerinden; “*fî Efkarı Arıstratus fî Müdavati'l-Emraz*”, “*fî'l Hâceile'n-Nabz*” ve “*fî'l Hile lı Hıfzıssıhha*” isimli eserleri Ali b. Yahya için Arapça'ya tercüme edilen eserlerdir. “*fî Aleti'ş-Şemm.*” İsimli eseri ise Buhtışu için Süryaniceye tercüme edilmiştir. “*Kitabü't-Tiryak*” isimli eseri ise ilaçlar hakkında bilgi vermektedir. “*Ma'rifetü'l-Bevl*” isimli eseri ise üroloji hakkında bilgi vermektedir. İshak b. Huneyn'in diğer önemli eseri “*Târihü'l-Etıbba*” ise Eski Yunan tabiplerinin biyografilerini anlatan Arapça olarak yazılmış ilk eser niteliğini taşır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı mecmua içindeki nüshası Franz Rosenthal tarafından bir tanıtma yazısı ve İngilizce çevirisiyle birlikte yayınlanmıştır. Kitabın diğer bir neşrini de Fuad Seyyid gerçekleştirmiştir (Gençel Efe, 2019: 74-75).

Ebû Bekir Râzî (ö.313/925)'nin, “*Saydele*” isimli eseri ise ilaç terkiplerine ait bilgiler vermektedir. Razi eserinde kimyasal ilaç hazırlamayı önerirdi. Ebû Bekir Râzî (ö.313/925)'nin tıp ile ilgili eserlerinde hastalıklardan kurtulmanın yolları da anlatılmıştır. Bununla ilgili olarak hasta kişilerin temizliklerine özen göstermeleri gerektiği, kaldıkları odalarını sık sık havalandırmaları ve temiz su kullanmaları gerektiği belirtilmiştir. Hastayı kusturma ve müzikle tedavi gibi yöntemlerle ilgili bilgiler de vermiştir. Ebû Bekir Râzî, tıp bilimi ile ahlak arasında bir bağlantı kurmuştur. Böylece tıp etiği ile ilgili eserler yazmıştır. Ebû Bekir Râzî'nin tıp etiği ile ilgili yazdığı eserlerine örnek olarak: “*Ahlaku't-Tabip*” (hekimlik ahlakı) ve “*Mihnetü'l-Tabip*” (Doktorun İmtihanı) isimli eserlerini verebiliriz. Ebû Bekir Râzî'nin bu eserlerinde hekimlerin nasıl davranması gerektiği ve sorumluluklarından bahsedilmiştir. Bunun yanında hastaların da nasıl davranmaları gerektiği belirtilmiştir. Râzî'ye göre, hekimler hastalarına karşı özenle davranıp çok çalışmalıdırlar (Gençel Efe, 2019: 39-47).

Ebû Bekir Râzî, “*el-Hâvi*” ve “*el-Cüderi ve'l-Hasbe*” isimli eserlerinde hastalıklar hakkında bilgi vermiştir. Hastalıkların neden ortaya çıktığını ve ne şekilde çözüm bulunabileceğini anlatmıştır. “*el-Hâvi* isimli eseri 35 ciltlik, tıp ansiklopedisi şeklindedir. Râzî, eserlerindeki bu bilgilerine klinik deneyler yaparak ulaşmıştır. Razi'nin insanların ihtiyaçlarının çeşitliliğini anlattığı bir diğer eseri ise “*et-Tıbbu'r-Ruhânî*”dir. Bu eserde insanın aklını kullanarak bilgiye ulaşabileceğini söylemiştir (Bayat, 2010: 218-219)

Abbasî döneminde yazılan biyografiler içinde sadece hastaneleri konu edinenleri de mevcuttur. “Sıfâtü’l-Bimâristân” bu konuda yazılmış eserlerin en ünlülerinden biridir. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) tarafından kaleme alınan eser her ne kadar günümüze ulaşmamış olsa da tedavi olmak maksadıyla hastaneye gelen hastaların durumlarının bu kitapta yer aldığı bilinmektedir (Kaya M. , 2007).

Abbasî Devletinin ilk dönemlerinde yaşamış olan Yuhanna b. Serâpiyon, ise tüm eserlerini Süryanice kaleme almıştır. “*Kitâbu’l-Kunnâş el-Kebîr*”ve “*Kitâbu’l- Kunnâş es-Sağîr*” isimli eserleri ise Arapçaya çevrilen eserleridir. “Küçük Kunnâş” ve “el-Akrabaddin, Kitâb fi ‘Aşare Makalât Belinius” isimli eserler de yine bu alime aittir (Kaya M. , 2013: 583).

Abbasi dönemi tıp kaynaklarını kaleme almış bir diğer isim ise İbn Zekeriyâ er-Râzî (ö.313/925)’dir. Gut hastalığını anlatan “*Mâkâlâtü fi’n-Nikris*” isimli eseri, Yusuf Zeydan tarafından İskenderiye’de 2003 yılında yayınlanmıştır. “*Kitâbü’l-Cederî ve’l Hasbeh*” isimli eseri ise çiçek ve kızamık hastalığı hakkında bilgi veren eseridir. Hastalıkların nedenini anlatan eseri ise “*Kitâb Taksîmü’l-İlel*” isimli eseridir. Bir diğer eseri ise Mansûr b. İshak adına yazılan “*Kitâbü’l-Mansûri*” isimli on bölümden oluşan eseridir. Eser “*Künnasü’l-Mansûri*”, “*Kifâyetü’l-Mansûri*” ve “*el-Mansûri fi’t-tıb*” gibi isimlerle bilinmektedir. Bu eserin yaraların tedavisini anlatan yedi bölümle ve genel hastalıklara dair dokuz bölümü uzun yıllar İtalya üniversitelerinde okutulmuş ve üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bu eser bu yönüyle çok beğenilmiş ve Latin Orta Çağ’ın en ünlü eseri olmuştur. İlaçlarla ilgili yazdığı eseri ise “*Akrâbâzîn*” isimli kitabıdır. Bir diğer eseri olan “*et-Tıbbu’r-Rûhânî*” ise Paul Eliezer Kraus tarafından ilk kez “*Resa’ili Felsefiyye*” adlı eser içinde yayımlanmıştır. Daha sonra Arthur J. Arberry, “*The Spiritual Physicists of Rhazes*” başlığıyla İngilizce ’ye, Hüseyin Karaman da “*Ruh Sağlığı*” adıyla Türkçe ’ye çevirmiştir. Tıp ansiklopedisi kapsamındaki eseri ise “*el-Câmiu’l-Kebir*” ‘dir. Râzî, Hâvî’de birçok hastalığı incelemiş bu hastalıkların belirtilerini, nedenlerini ve tedavilerini ise “*El-Hâvi*” isimli olgunluk eserinde aktarmıştır. Razi Grek, Hint, Süryânî ve İslâm tıbbına dair literatürü de anlatmıştır. Râzî’nin diğer eserleri ise şunlardır: “*Kitâbü’l-Fahrî*” (Muhteşem kitap), “*Kitâbu’l-Mürşid*”, “*el-Hasa’l-Mütevellide fi’l Kilâ ve’l-Mesane*”, “*Kısas ve’l-Hikaye Tâti’l-Merza*”, “*el-Cüderi ve’l-Hasbe*”, “*Ahkaku’t-Tabib Sittü Resâil mine’t-Türasil Arabiyyi’l-İslâmî*” ve “*el-Câmiu’l-Kebir veya el-Hâvi*”. Eser yazan bir diğer kişi ise “*et-Tıbbi’n-Nebevi*” isimli eserin yazarı İbnü’s-Sünnî Ahmed b. Muhammed b. İshak eş-Şâfi

ed-Dineverî (ö.364/975)'dir. Muhammed b. Hasan el-Harrânî (ö.369/975) ise “*et-Tibbu't-Tabib fi'l-Hadis*” isimli eseri yazmıştır (Gençel Efe, 2019: 75-78).

Tıp biliminde kullanılan 278 maddenin Arap, Fars, Süryani ve Berberi dillerindeki isimlerinin anlatıldığı eser ise İbnü'l-Cezzâr (ö. 979)'ın “*Kitâbu'l-İ'timâd fi'l-Edviyeti'l-Müfredede*” isimli eseridir. Bu eser, Liber Fudicuae de Simplicibus Medicus adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir.

İbnü'l-Cezzâr'ın gezilerde hastalan insanlar için yardımcı olacak bilgilerin yer aldığı diğer eseri ise “*Zâdü'l-Misâfir ve Kutü'l-Hâzır*” dır. Bu eser “*Viaticum Peregrinantis*” adıyla Latince 'ye tercüme edilmiştir. Doğum, çocuk bakımı, çocuk hastalıkları ve tedavileri üzerine yazılan eseri ise “*Kitâbu Siyâseti's-Sıbyân ve Tedbîrihim*” dir. Maddi anlamda durumu kötü olan insanların tedavi şekilleri hakkında bilgi veren eser ise “*Tıbbü'l-Fukarâ ve'l-Mesâkîn*” isimli eserdir. İbnü'l-Cezzâr'ın diğer eserleri ise: yaşlıların sağlığının korunmasına yönelik olan eseri “*Tıbbü'l Meşâyih ve Hıfzu Sıhhatihim*”, melankoliyle ilgili eseri ise “*Müdüvâtü'n-Nisyân ve Turuku Takviyeti'z-Zâkire*”, kompoze ilaçlarla ilgili “*Kitâbu'l-Buğye*” (*Kitâb fi'l-Edviyeti'l Mürekkebe*), böbrek taşlarıyla ilgili “*Kitâb fi'l-Külâ ve'l-Hasâ*” sayılabilir (Bayat, 2010: 218-220).

Abbasi dönemi tıp kaynaklarından bir diğeri olan “*Kamilü's-Sinâah*”, Ali b. Abbas el-Mecûsî (ö.384/994) tarafından kaleme alınan konuları mantıklı ve açık olarak işlemesi yönüyle önemli olan eserdir. Bu eser, Afrikalı Konstantin tarafından Latinceye çevrilmiştir. Daha sonraki yıllarda Salerno Tıp okulunda ders kitabı olarak okutulmuştur. Bursa eski yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi Hüseyin Çelebi bölümünde Arapça orijinalinin bir kısmı bulunmaktadır. Eser ayrıca XIV. Yüzyılda da “Tercüme-i Kâmilî's-Sinâ'a” adıyla Aydınoğlu Umur Bey adına kısmen Türkçe 'ye tercüme edilmiştir. Otuz baktan oluşan bu eserde, müfret devalar, tiryaklar, müshiller haplar, fitiller, tabletler, tozlar, yakılar, yağlar, şerbetler, göz ilaçları, cerahati giderecek ilaçlarla bazı hastalıklar bahseden kısımlar yer almaktadır (Gençel Efe, 2019: 79).

Bu eserde tıbbın teorik konuları, koruyucu hekimlik, ilaçlar, hastalıklar ve tedaviler anlatılmıştır. Tıp dünyasında büyük yankılar uyandıran bu eser, XIII. yüzyıla kadar İslâm dünyasında ve Avrupa'da klasik tıp kitabı olarak okutulmuştur (Bayat, 2010: 218-220-221).

Bir diğerk müellif ise Ebu Bekir Rebî b. Ahmed (4/10yy)'tir. Bu müellifin eseri ise “*Hidayetü'l-Muallim fi'l-Tıb*” isimli klasik usulde yazılan eseridir. Bu eser Farsça yazılmış en eski tıp eserlerinden biridir. Hekimlerin ve filozofların ilaçlarla ilgili görüşlerini anlatan “*Kitabü'l-Câmî bi Akvâli'l-Kudemâ ve'l-Muhaddisîn mine'l-Etubbâ ve'l-Mütefel-Sıfîn fi'l-Edviyeti'l-Müfredede*” isimli eser ise Ebu Bekir Samgûn Kurtubî (4/10yy) tarafından yazılmıştır (Gençel Efe, 2019: 79).

Abbasi dönemindeki tıp ile ilgili eser kaleme almış müelliflerden biri de İbn Cülcül Endülüsî (ö. 384/994)'dir. Eserinin adı “*Tabakâtü'l-Etubba*”dır. Fakat bazı yerlerde “*Ahbâru'l-Etubba*” veya “*Ahbâru'l-Etubba ve'l-Hükemâ*” olarak da bilinir. Bu eserde Hz. Peygamber döneminde yaşayan Hâris b. Kelede, İbn Ebî Rimse ve Ebu Ebhur; Buhtîşû ailesinden olan hekimler Kindî, Sabit b. Kurrâ, Ebu Bekir Râzî, Huneyn b. İshâk, gibi farklı dönemlerde yaşayan hekimler hakkında bilgiler verilmiştir. Dokuz bölümden oluşan eser, E. Llavero Ruiz tarafından ilave ve notlarla İspanyolcaya çevrilmiştir (Gençel Efe, 2019: 80).

Eserin giriş bölümünde Hermes tanıtılmıştır. Hermes, tabiat felsefesi ve yüce hikmetten söz eder ve İran, Babil, Mısır kültürlerinde üç farklı hüviyetle yer alır. Kitapta tıpkı bu kültürler gibi Hermes ele alınmış olup onun ardından öğrencisi diye bilinen Asclepius incelenmiştir. Giriş bölümü sayılabilecek bu bölümden sonra ilk tabakada Grek-Roma dünyasında tıp üzerine ilk çalışmaları yaptığı düşünülen Apollon hakkında bilgilere yer verilmiştir (Dağbaşı, 2013: 178). Kitabın ikinci tabakasında Roma ve Eski Yunan tıp ve felsefesi ele alınır. Bu medeniyetlerin felsefe ve tıp alanında ünlü olmuş kişilerinden Eflatun, Sokrates, Hipokrat, Dioskorides ve Demokritos incelenmiştir. Büyük İskender döneminden sonra ün kazanan Batlamyus, Öklid ve Cato kitabın üçüncü tabakasında incelenmiştir. Dördüncü tabakada ise Roma dönemindeki Yunan asıllı filozof ve/veya hekimler ele alınarak alanında isim yapmış Câlînûs'a yer verilmiştir. Kitapta ünlü kişiler ekseninde dönemin önemli yapıları ve kültürlerin de işlendiği görülmektedir. Bu bağlamda Nicolaus anlatılmış ve bu kişinin İskenderiye felsefe okulundan (III-VI. yüzyıl) olması dolayısıyla beşinci tabakanın konusu bu okulun da incelenmesi olmuştur. Kitap yalnızca Grek, Roma kültür, düşünür ve hekimlerini ele almamaktadır. Kitabın altıncı tabakasında Hz. Peygamber döneminde yaşamış Arap asıllı tabipler ele alınmıştır. Yedinci tabakada Müslüman ve Müslüman olmayan hekimler şeklinde bir gruplama yapılarak hekimler anlatılmıştır. Sekizinci tabakada Mağrib kökenli hekimler ele alınırken dokuzuncu ve son tabakada ise Endülüslü hekim ve filozoflar ele alınmıştır (Tomakin, 2017: 757).

Abbasi dönemi müelliflerinden biri olan Cibrâil b. Ubeydullah (ö. 396/1006) ise tıp eserlerinde özellikle göz, kan hastalıkları, solunum sistemi, akıl hastalıkları üzerinde durmuş, baş ağrılarının nedenleri araştırmış, nabız bozukluklarını keşfetmiş ve bedenin temel unsurunun kan olduğu sonucuna varmıştır (Gençel Efe, 2019: 81; Polatoğlu, 2019: 222).

Farklı alandaki eserleri şöyle sıralanabilir:

- ✓ *El-Künnâşü'l-kebîr*. Genellikle el-Kâfi adıyla ün yapmış bir tıp kitabıdır. İbn Ebû Usaybia'nın kaydettiğine göre beş ciltten ibaret olup soru-cevap tarzında kaleme alınmıştır. Eserin III. cildi Kütahya'da Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.
- ✓ *El-Künnâşü's-şagîr*. Bu eser de tıbbı dair olup 200 varaktan ibarettir.
- ✓ *Fî A'sâbi'l-'ayn*. Göz sinirlerini konu alan bir risâledir.
- ✓ *Maqâle fî enne efdale üştüksâti'l-beden hüve'd-dem*. Burada bedenin temel unsurunun kan olduğu hususu açıklanır.
- ✓ *Maqâle fî elemi'd-dimâg bi-müşâreketi'l-mi'de ve'l-hicâbi'l-fâsıl beyne âlâti'l-gidâ ve âlâti'n-nefes el-müsemmâ ziyâfreğmâ*. Diyafram ve midenin ortak etkileriyle baş ağrısının münasebetini açıklar. Eser Deylem Meliki Hüsrev Şah'a ithaf edilmiştir.
- ✓ *Kitâbü'l-Muâbâka beyne kavli'l-enbiyâ' ve'l-felâsife*. İslâm literatüründe peygamberlerle felsefecilerin arasını telif eden ilk eser olarak zikredilir.
- ✓ *Maqâle fî'r-red 'ale'l-Yehûd*. Yahudilere reddiye olup bekledikleri "Mesih'in Hz. İsa olduğunu beyan eden bir risâledir.

İslâm aleminin yetiştirdiği en büyük göz doktorlarından biri olan Ammâr bin Ali (ö. 1010) ise "*Kitâbu'l-Müntahab fî 'İlmi'l'Ayn ve'l-Hadîd*" isimli eseri yazmıştır. Bu eserinde ameliyatlarındaki tecrübelerini anlatmıştır. Bu tecrübelerinden biri katarakt ameliyatında ince metal bir boruyla lensi emme yöntemidir (Bayat, 2010: 218-221).

Zehravî tarafından kaleme alınan "*Kitâbü't-Taşrîf*" ise hem Abbasî dönemi hem İslâm dünyası hem de Batı dünyasına kaynaklık etmiş eserlerden biridir. Batılı bir hekimin bu eserden alıntı yapması üzerine özellikle eserin cerrahiye ilişkin konuları işlediği otuzuncu bölümü, Latince, İspanyolca, İtalyanca, Fransızca gibi pek çok farklı dile çevrilmiştir. Fransa'da cerrahinin kurucusu sayılan Guy de Chauliac (ö. 1368) tarafından yazılan cerrahi kitabının iki yüzden fazla yerinde Zehravî'ye atıfta bulunur. Büyük kan dolaşımını ortaya atan William Harvey gibi ilklerin yazarlarında hep Zehravî etkisi ve referansı bulunur. Bu anlamda Zehravî tarafından yazılan "*Kitâbü't-Taşrîf*", kendi bilgi içeriğinin yanı sıra İslâm

bilginleri ve eserlerine dikkat çekmesi bakımından da oldukça önemlidir. Zehravî, “*Kitabüt Tasrif*” adlı eserde makas, bıçak, bistüri gibi cerrahi aletlerini keşfetmiş ve tanıtmıştır. Kitap içerisinde yalnızca cerrahi aletleri ve nasıl kullanıldıkları değil aynı zamanda bu aletlerin üretiminde kullanılacak metallerin özellikleri de yer almaktadır (Gençel Efe, 2019: 81-83).

İslâm dünyasında cerrahi alanında yazılmış olan eser sayısı fazla değildir. Bu eserlerin başında ez-Zahravi’nin “*et-Tasrif*” adlı eseri gelir. Bu eserde çoğunluğu kendisinin geliştirdiği cerrahi uygulamalarda kullanılan neşter, küret, kısıkaç, forseps, çengel, çubuk, stilet, spatül, dil bastırıcı, sonda, kanül, şırınga, trepan, matkap, nazal ve vaginal spekulum gibi 200 kadar aletin resimleri ve tariflerini anlatmıştır. Bu eser tüm bu yenilikleriyle, Batı dünyasında büyük ilgi görmüş, “*Chirurgia Parva*” adıyla Latince’ye, İbranice’ye ve Fatih Sultan Mehmed döneminde küçük ilavelerle Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Zehrâvî Modern cerrahinin temeli atmıştır (Bayat, 2010: 222-223).

Abbasi dönemi müelliflerinden bir diğer isim ise Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Habib en-Habib en-Nîsâbûrî (ö.406/1016)’dir. Tıp bilimi ile ilgili hadislerle yer verdiği eseri ise “*et-Tıbbî’n-Nebevî*”dir. 44 babdan oluşan eserin öncelikli olarak tercümanı belirsiz bir nüshası Türkçe olarak basılmıştır. Daha sonra Hasan b. Ömer es-Sungûrî tarafından “*Devâu’l-Ebdân*” ismiyle tekrar Türkçe olarak yayınlanmıştır. Kitabın birçok kopyası vardır (Gençel Efe, 2019: 83).

Müslüman doktorlardan İbn Sînâ (ö.428/1037)’nin en ünlü eseri “*el-Kânûn fi’t-Tıb*” ise tıp biliminin genel prensipleri, basit ilaçlar, iç ve dış organların hastalıkları, bütün bedeni etkileyen hastalıklar, tek bir organla kalmayan hastalıklar ve ilaçlar hakkında bilgiler içermektedir. Bu eserin 1993’te Beyrut’ta baskısı yapılmıştır. Tokâdî Mustafa Efendi (ö.1782), tarafından ise “*Tahbizü’l-Mathun*” ismi ile tercümesi olmuştur. Daha sonra ise Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi tarafından günümüz Türkçesine kazandırılmış ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından 2018 yılında basılmıştır. Eserin günümüz Türkçesi ile bir başka tercümesi de Esin Kâhya tarafından yapılmıştır. Eser Batı dünyasında tıbbın İncil’i olarak anılırdı. Bunun yanında Doğu ve Batı dünyasındaki tıp eğitiminde yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Beş kitaptan oluşan el-Kânûn’ün tercümesi 6 cilt olarak basılmıştır. 2010 ve 2018 yılları arasında tamamı hazırlanan bu çalışma, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları arasındadır. Beş kitaptan oluşan bu eserin birinci kitabında halk sağlığı, çocuk bakımı genel tıp teorisi, tıp felsefesi ve anatomiden bahsedilmiştir. Eserin ikinci kitabında ise ilaçlardan bahsedilmiştir. Üçüncü kitapta ise hastalıkların diğer hastalıklarla

olan etkileşimleri anlatılmıştır. Dördüncü kitapta ise tıp etiği ve kırık-çıkıklar, zehirlenmeler, estetikle ilgili konular anlatılmıştır. Son kitapta ise şifalı bitkiler ve diğer şeylerden yararlanarak 750'den fazla ilacın nasıl yapıldığından bahsetmiştir (Bayat, 2010: 224-225; Kitapçı, 2008: 135-138).

Bu eser hacimli ve kapsamlı bir eserdir. Ansiklopedi formatında olan bu eserde; doğal cisimler prensibi öğretisi, var oluş ve yok oluşu, doğadaki etkinlik ve edilgenliği, meteoroloji ve coğrafyayı, psikoloji, botanik, zooloji, matematik, astronomi, müzik, felsefe ve mantık gibi pek çok ilmi konudan bahsetmektedir (Gözütok, 2012: 118).

İbn Sînâ (ö.428/1037)'nın bir diğer eseri ise tıp kurallarının anlatıldığı “el-Urcûze fi't-Tıp” isimli eseridir. Bu eserdeki kuralların daha iyi akıllarda kalması adına eser şiir formatında yazılmıştır (Gençel Efe, 2019: 85).

İbn Sînâ'nın kalp hastalıkları ve tedavisini anlattığı eseri ise “*Edviyetü'l-Kalbiyye*” isimli 19 bölümlük eseridir. Bu eserin ilk 9 bölümünde nefsin halleri anlatılmıştır. Diğer bölümlerinde ise kalp hastalıkları anlatılmıştır. Eser 1306 yılında Arnold de Villanova (1235-1312) tarafından “*De Viribus Cordis/De Medicinis Cordialibus*” ismiyle Latinceye çevirisi yapılmıştır (Bayat, 2010: 224-225).

İbn Sina'nın kulunç hastalığını anlattığı üç bölümlük eseri ise “*el-Külenc*” isimli bir risâledir (Gençel Efe, 2019: 85). Diğer bir müellif Ali b. İsa el-Kehhâl (ö.430/1038-39)'in göz hastalıklarına dair yazılmış eseri ise “*Tezkiretü'l-Kehhâl fi'l-Ayn ve Emrâzihâ*” isimli eserdir. Üç bölümden oluşan eser Arapça olarak kaleme alınmış günümüze gelmiş eserlerin en geniş ve en eskisidir (Yıldız F. , 2019: 45).

Eserin birinci bölümünde göz anatomisini ve fizyolojisini, ikinci bölümde göz kapakları, gözyaşı bezleri, kornea ve uvea hastalıklarını, üçüncü bölümde ise 132 göz hastalığı anlatılmıştır. Bu eser “*Tractus de Oculis Jesu bin Hali*” ismiyle Latince'ye çevrilmiştir (Bayat, 2010: 226). Kehhal 'in eseri oftalmoloji alanında yazılmış eserlerin öncüsü ve en başarılısı kabul edilir (Gözütok, 2012: 118).

İslâm dünyasında tıp alanı ile ilgili eser kaleme alan alimlerden biri de Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah eş-Şâfi el-İsfahânî (ö.430/1038)'dir. Hz. Peygamber'in sağlıkla ilgili hadislerinin toplu bir şekilde aktarmak amacıyla “*et-Tıbbı'n-Nebevî*” eserini oluşturmuştur. Bu eserin çok sayıda nüshası mevcuttur. Bunlar: Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa

Kütüphanesi, Adana İl Halk Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesidir (Dönmez M. , 2007: 331).

Buhtîşû ailesinin son halkasını oluşturan Ubeydullah b. Cibrâil (ö.450/1058)'in ise tıp alanındaki çalışmalarına örnek olarak yazdığı “*Vücûbü'n-Nazar ale't Tabib fi'l-Ahdâsi'n-Nefsâniyye ve fi Kevni'l-Işki Maradan*” isimli eserini verebiliriz. Cibrâil bu eserini 1037 yılında tabiplerle felsefeciler arasında Basra'da gerçekleşen bir anlaşmazlık üzerine yazmıştır. Bu anlaşmazlık “Felsefeden bağımsız bir tıp ilmi olabilir mi veya felsefe bilmeyen tabip olabilir mi?” sorusu üzerine çıkmıştır. Eser birçok fizyolojik hastalığın sebebini ortaya çıkarması açısından önemlidir. Beş bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde bu eseri neden kaleme aldığını anlatır. İkinci bölümünde öğrenilmesi gereken ilimler hakkında bilgi verir. Üçüncü bölümde ise tıbbın mantık ve felsefeden bağımsız bir bilim olduğunu kanıtlamak istemiştir. Dördüncü bölümde ise doktorların psikolojik konularla ilgilenmemeleri gerektiğini anlatmıştır. Son bölümde ise aşkın bir hastalık olduğunu anlatmaktadır. Bu eseri Felix Klein-Franke, “*Risâle fi't-tib ve'l-ahdâsi'n-nefsâniyye*” Almancaya tercüme ederek yayınlamıştır (Bakkal, 2013: 31-32).

Ubeydullah b. Cibrâil yazdığı eserlerle tıp biliminde bir otorite olarak bilinmektedir. Eserleri şöyledir: “*Makâle fi ihtilâfi'l-elbân*”. Ubeydullah'ın dostları için yazdığı eseridir. “*Menâkibü'l-etibbâ*”, Ubeydullah bu eserinde kendisinden önceki doktorlarla ilgili bilgi verir. Ubeydullah'ın “*er-Ravzatü't-Tıbbiyye*”, isimli eseri ise kendisine ait “*Tezkiretü'l-hâzır ve zâdü'l-müsâfir*” adlı kitabın muhtasarıdır. Bu kitap Ubeydullah'ın en önemli eserlerinden biri olup tedavi usulleri ve bilinen ilaçlar hakkında bilgi vermektedir. “*Fi't-Tahâreti ve vücûbihâ*” isimli bir diğer eseri ise temizliğin sağlığı korumadaki önemini anlatır. “*Kitabü't-tabâi 'i'l-hayevân ve havâssihâ ve menâfi 'i a'zâihâ*” isimli eseri de bitki ve ağaçların, hatta tüm otların faydalarını ve bunların hangi hastalıklara iyi geldiğini ve hangi hastalıkların tedavilerinde kullanıldığını anlatır. Diğer eserleri şunlardır; “*Kitâbü'l-hâs fi ilmi'l-havâs*”, “*Kitâbü Tahrîmi defni'l-ahyâ*”, “*et-Tevâsül ilâ hıfzı't-tenâsül*”, “*Nevâdirü'l-mesâil*” ve “*Ikdü'l-cümân fi tabâi 'i'l-insan ve'l-hayevân*” (Kaya M. , 1992: 380).

İslâmi dönem tıp bilimi anlamında ünlü olan önemli alimlerden biri de Birunî (ö.453/1061)'dir. Tıp alanındaki önemli eseri ise “*Kitabü's-Saydala*”dır. Günümüze ulaşan bu eser tıp, eczacılık, botanik ve filoloji alanlarına dair konuları anlatır. “*eş-Şaydene fi't-*

tıb”adıyla anılan bu eser, “*al-Bīrūnī’s Book on Pharmacy and Materia Medica*” adıyla İngilizce ’ye tercüme edilmiştir. Bu İngilizce tercüme Arapça aslıyla birlikte 1973’te Karaçi’de yayınlanmıştır (Tümer, 1992: 213).

Abbasi dönemi tıp kaynaklarına bir diğer örnek ise İbn Hazım Ali b. Ahmed ez-Zahirî el-Endülisî (ö.456/1064)’nin “*Risâle fi’t-Tıbbi’n-Nebevî*” isimli eseridir. Bu eserde eski tıp otoritelerine yer verilmiştir. Eserde IX. Yüzyıl Mısır tıbbına dair bilgiler verilmiştir. Eser Selman Kâtaye bu eseri 1981’de Bağdat’ta yayınlamıştır (Gençel Efe, 2019: 88).

Diğer bir eser ise “*Kitâbu’l-Kifâye fi’t-tıb*” isimli Ali b. Rıdvân (ö.460/1068)’ın yazdığı eserdir. Bu müellifin diğer eserleri ise şunlardır; “*Makale fi’t-Tetarruk bi’t-Tıb ile’s-Saâde*” isimli üç bölümden oluşan eseridir. Bu bölümler “Hipokrat Külliyyatı”, “Hipokrat’ın Şahsiyeti” ve “Tıpla Kazanılan Mutluluktur”. “*Kitâbi Def’i Mazarri’l-Ebdân bi Arz-ı Mısır*” isimli eseri ise Mısır tıbbına dair bilgiler vermektedir. Bu eser 15 bölümden oluşur. “*Makale fi Şerefi’t-Tıb*” isimli eseri ise 7 bölümden oluşmaktadır. Bu eserde hekime değer kazandırılması, İskenderiye tıp okulunun önemi, Arapça tıp literatürünün değerlendirilmesi gibi konular anlatılmıştır. “*Kitabü’n-Nâfi’fi Keyfiyyeti Ta’lîmi Sınâati’t-Tıb*” isimli eseri ise iki bölümden oluşur. Bu kitapta, tıp eğitiminin önemi, İskenderiye Okulunun tıp tarihindeki yeri, Huneyn b. İshak ve Ebu Bekir Râzî’nin Calinuscu literatür açısından eleştirilmesinin değerlendirilmesi gibi konular anlatılmıştır (Kahya, 1999: 250-252).

Görüldüğü üzere Abbâsîler dönemi tıp kaynakları belli hastalıklar ve tedavilere yönelik kaleme alınmıştır. Bu hastalıklar belli bir organ hastalığı veya sistematik bir hastalığa dair yazılan eserlerdir. Bunlar göz hastalıklarına dair risâleler, akrabazînler, bahnâmeler, nörolojiye dair eserlerdir. Abbasi dönemi tıp kaynakları arasında ilaçlarla ilgili eserler de yazılmıştır. Bu eserler İslâm tıbbında genellikle “Akrabazîn adı altında toplanmışlardır. Bu eserler günümüzdeki ilaç kondeskerleri ve farmokopelerine sistem olarak benzer. Günümüzde farmokopeler, ilaçların etken maddelerini, yardımcı maddelerini, fiziksel ve kimyasal özelliklerini, yan etkilerini ve beklenmeyen olumsuz etkilerini, saklama koşulları gibi birçok konuyu içeren ve bilim otoritelerince hazırlanan resmi nitelikli klavuz eserlerdir. Akrabazînler başlangıçta tıp kitapları içinde bölümlerden oluşurken daha sonra tercümesi veya şerhleri yapılırdı. Akrabazînler kolay taşınabilmeleri amacıyla küçük boyutlarda yazılmıştır. Abbasi dönemi tıp eserleri arasında külliyyat niteliğinde eserler çoğunluğu oluşturmuştur. Özellikle ilk dönemlerde kaleme alınan çalışmalarının çoğunluğu, tıbbın

teorisinden başlayan, daha sonra ise belli bir sistematik içinde ilerleyen, kapsamı geniş ve hacimli eserlerdir. Bu eserler öncelikle bir mukaddime ile başlar. Daha sonra ana bölümler gelir. En sonunda eser bir hatime ile bitirilir. Ansiklopedik eserlerin bölümlerinin kurgusu da birbirine çok benzer niteliktedir. Bunlar tıbbın genel prensipleri, basit, ilaçlar, iç ve dış organların hastalıkları, bütün bedeni etkileyen ve tek bir organla sınırlı kalmayan yani sistemik hastalıklar ve son olarak da mürekkep ilaçlar hakkında bölümlerdir (Gençel Efe, 2019: 24-28)

Sonuç olarak bu bölümde ele alınan tüm bu eserler İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren tıp alanında kaleme alınan eserlerdir.

4. SARAY TABİPLERİ VE GÖREVLERİ

4.1 Abbasi Saraylarında Görev Yapmış Hekimler

İslâm medeniyetinin altın çağı olan Abbâsîler döneminde tıp alanında gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin yaşanmasında Abbasi devletinin yetiştirdiği hekimlerin büyük katkısı olmuştur. Bu hekimler gerek halifelere gerekse toplumdaki insanlara karşı sağlık hizmetlerinde bulunmuşlardır. Abbâsîler döneminde halife ve ailesinin yeme içmesi kadar günlük yaşam rutinlerinden genel sağlık düzeylerine kadar her konuda saray hekimleri sorumlu olmuştur. Bu hekimler saray hekimleri statüsünde değerlendirilmiş ve halifelerin özel doktorları olmuşlardır. Hekimler arasında en kıymetlileri saray hekimleri seçilmiştir. Bazı hekimler ise güven esnasından dolayı ailecek uzun yıllar Abbasi sarayında halifelere hizmet etmişlerdir (Zeydân, 2012: 110-113). Emevi halifesi Muâviye zamanında sarayda Gayrimüslim tabipler görevlendirilmeye başlanmıştır (Yiğit, 1995: 88).

Curcîs b. Cibrâîl Abbâsîler döneminde görev almış ilk tabiplerdendir. Curcîs b. Cibrâîl'in göreve gelmesi Abbasi halifesi el-Mansûr'un midesinden rahatsızlanması üzerine Bağdat'a davet edilmesi ile gerçekleşmiştir. Curcîs b. Cibrâîl halifeyi sağlığına kavuşturarak onun güveninin kazanmıştır. Böylece Bağdat'ta kalarak Halife el-Mansûr'a hizmet etmiştir. Curcîs b. Cibrâîl Bağdat'a davet edilmeden önce Cündîşâpûr tıp okulunda hocalık ve hastane başhekimliği yapmaktaydı. Bağdat'a davet edilmesi üzerine buradaki işlerini oğlu Buhtîşû bin Cibrâîl'e bıraktı. Curcîs b. Cibrâîl'in halifeye uyguladığı tedavi ile başarılı tabibin kıymeti iyice artmıştır ve kendisine saray tabipliği teklif edilmiştir. Mansûr Cebrail'in istek ve arzularının giderilmesiyle, ihtiyaçlarının karşılanmasıyla yakından ilgilenmekteydi. Hatta bir seferinde, sofrasında alışık olduğu içkiyi bulamayışından dolayı Cebrail'in canı sıkkın

bir şekilde günlerini geçirdiğini öğrenince Vezir Rebi'aya kızarak derhal onun istediği bütün içeceklerin kendisine getirilmesini emretti. Curcîs b. Cebrail'in hizmetleri karşılığında Halife ona 10.000 dirhem para ve birkaç yardımcı vermiştir (Öztürk, 1995: 359-360).

Cibrâîl dört yıl kadar Abbasî sarayında halifenin sağlığıyla ilgilenmiştir. Cibrâîl bu süre içerisinde gerek yüksek ilmi ve mesleki yeteneğiyle gerekse kıyafeti, duruşu, sohbeti ve efendi kişiliğiyle halifenin beğenisini kazanmıştır. Cibrâîl'in hanımı sarayda bulunduğu süre içerisinde onunla ilgilenmemiştir. Bunun üzerine halife ona üç adet Rum cariyeye hediye etmiştir. Ancak hekim Curcîs dini manada uygun olmayacağı gerekçesiyle hediyeleri kabul etmemiştir. Tabibin bu tutumunu takdir eden Halife Mansûr, en güzel köşklerinden birini hekimine vermiştir (Öztürk, 2006: 182-183).

Daha sonra Curcîs bin Cibrâîl rahatsızlanarak memleketinde atalarının gömülü olduğu topaklarda ölmek istediğini söyleyerek halifeden izin istemiştir. Halife ise onun isteğini kabul ederek onu memleketine uğurlamıştır. Curcîs kısa bir süre sonra orada ölmüştür (Öztürk, 1995: 359-361).

Halife Mansûr Cûrcis'e oğlunu saraya tedavisi için göndermesi koşulu ile izin vermiştir. Fakat Curcîs oğluna kendi tedavisi için ihtiyacı olması sebebiyle gönderemeyeceğini söyleyerek onun yerine öğrencisi İsâ b. Şehlayı önermiştir. Halife Mansûr da İsâ b. Şehlâ'yı deneyerek başarılı bir tabip olduğunu anlayıp saray tabipliğine getirmiştir. Yani Cûrcis'in memleketine dönüşünden sonra Halife Mansûr'un doktoru İsâ b. Şehlâ olmuştur. İsâ b. Şehlâ açgözlü ve mal düşkünü bir insan olarak tanımlanmaktadır. İsâ b. Şehlâ sarayda bulunduğu sırada Hristiyan din adamlarından para koparmaya çalışmıştır ve üzerine işine son verilmiştir (Söylemez, 2003: 109-110).

Hatta Nusaybin Matrânı Kufriyana'ya *“halifenin işinin benim elimde olduğunu biliyor musun? İster ona afiyet veririm ister hastalandırırım”* şeklinde mektup yazarak kilisedeki bütün eşyaları kendisine göndermesini istemiştir. Tüm bunları duyan halife İsa'nın mallarına el koyarak işine son vermiştir. Bu olaydan sonra ise Halife Mansûr Cûrcis'e mektup yazarak eğer sağ ise kendisinin gelmesini değilse oğlunu göndermesini istedi. Curcîs yatalak olduğunu, özrünün kabul edilmesini beyan ederek öğrencilerinden İbrahim'i gönderdi. İbrahim halifeye ölünceye kadar hizmet etti (Öztürk, 1995: 361).

Abbasi halifesi Mehdi (158-169/775-785)'nin oğlu Hâdi kötü bir hastalığa yakalanmış ve tedavisi için iyi bir hekime ihtiyaç duyulmuştur. Babasının başarıları sonucunda tanınan

Buhtîşû b. Curcîs Bağdat'a davet edilmiştir. Fakat annesi Hayzuran kendi hekimi olan Ebû Kureyş'i korumak için himaye etmek için Buhtîşû aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştur. Bu sebeple Buhtîşû b. Curcîs Cündîşâpûr'a geri dönmüştür. Musa el-Hâdi (169-170/785-786) ise kendi tedavisi ile ilgilenen tabiplerden memnun olmadığını belirtiyordu. Ebu Kureyş İsa ve Davud b. Serabyun isimli bu tabipler ise yapmaları gereken her şeyi yaptıklarını bundan sonrası için yardımcı olamayacaklarını belirtmeleri üzerine onları cezalandırarak Buhtîşû b. Curcîs'ten kendisine başka bir tabip bulmasını istemiştir. Buhtîşû b. Curcîs saraya gelmeden Musa el-Hâdi (169-170/785-786) vefat etmiştir (Yıldırım & Altungök, 2015: 281; Öztürk, 2006: 242).

Abbasi halifesi El-Hâdi'den sonra ise Hârûnürreşid 787 yılında bir baş ağrısına yakalanmıştır. Fakat tedavisi için saraydaki hiçbir hekim çözüm bulamamıştır. Bunun üzerine Harunürreşid Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'den iyi bir hekim bulmasını istemiştir. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî de Buhtîşû b. Curcîs'i tekrar Bağdat'a çağırmıştır. Halife Harunürreşid Buhtîşû b. Curcîs'i bir sınava tabi tutmuş ve başarılı olmasının ardından O'nu saray tabipliğine getirmiştir. Buhtîşû b. Curcîs halife tarafından sevilen ve takdir edilen bir hekim olmuştur. Bunun sonucunda ise Buhtîşû b. Curcîs'in maddî ve manevî her ihtiyacı karşılanmıştır. Curcîs Bağdat şehrinde görevini sürdürürken vefat etmiştir (Kaya, 1992: 378; Polatoğlu, 2019: 214).

Harunürreşid döneminde Abbasi sarayındaki hekimlerden bir diğeri de Manaka ismiyle bilinen hekimdir. Manaka Cündîşâpûr Tıp Okulun' da ders vermiştir (Öztürk, 2006: 204).

Saray tabipleri halifelerin her an yanında oldukları için vefat zamanlarında da yanlarında olmuşlardır. Kaynaklardaki bilgilere göre Halife Me'mûn Bizans seferi sırasında Tarsus'ta ölümüne sebep olan hastalığa yakalandığında, iki saray tabibi Buhtîşû b. Cebrâil ve Yuhanna b. Mâseveyh'in de son nefesinde halifenin yanında olmuşlardır (Polatoğlu, 2019: 215).

Abbasi halifesi El- Mutasım (218/833) ise kendisine özel tabip olarak Selmûye b. Benan'ı seçmiştir. Selmûye b. Benan yetenekli ve maharetli bir hekim olmasının yanında halifenin çok yakın dostudur. Halife, Selmûye rahatsızlandığında onun başında beklemiş kendisinin ziyarete gidemediği zamanlarda oğlunu göndermiştir. Bir seferinde "O öldükten sonra çok yaşayamayacağımı hissediyorum. O benim hayatımı düzenliyor. Bedenimi sağlıklı kılıyordu." demiş ve senesi dolmadan bir başka rivayete göre yirmi ay sonra ölmüştü (Zeydân, 2012: 111-112).

Huneyn b. İshak'ın anlattığına göre; "Selmûye, oldukça başarılı bir hekimdi. Bu başarılarından dolayı Mu'tasım Selmûye ile bir görüşmesinde "senden sonra beni düzelterek birisini bana göster" diyerek Selmûye 'den ne kadar memnun olduğunu belirtmiştir. Selmûye ise cevap olarak Yuhanna b. Mâseveyh'i sarayına tabip olarak almasını önermiştir. Aynı zamanda hekiminin vefat ettiği gün halife, tüm gün yemek yememiş cenaze merasiminin hekimin Hristiyan olmasından dolayı sarayda Hristiyan inançlarına göre yapılmasını istemiştir (Söylemez, 2003: 128).

Selmûye b. Benân el-Mu'tasım'ın sağlık hizmetlerinin yanında onun yazılarını hazırlamasına da yardımcı olmuştur. Bu sebeple Selmûye'nin mührü, el-Mu'tasım'ın mührü ile eş değerd. Halife el-Mu'tasım, onu Kâdı'l-Kudât'ından daha değerli görürdü. Saray tabipleri halifelerle olan iyi münasebetleri yanında saray çevresinde yer alan halife yakınları ve bürokratlarla da aynı ilişkileri sürdürmeye çalışmışlardır. Hatta bazen onlarla aynı sofrada yer almışlar, sohbet etmişler, içki meclislerinde bulunmuşlar, bazen de onların özel hekimliğini yapmışlardır (Öztürk, 2006: 237-238).

Mutasım döneminde görev yapan tabipler Abbasi halifesi Vâsık döneminde de sarayda çalışmışlardır. İbnü'l Cevzî'nin verdiği bilgiye göre ise Mihâel isimli tabip halife Vâsık sarayında görev yapmıştır. Mes'ud'î verdiği bilgiye göre ise Buhtîşû, İbn Mâseveyh, Mihâel, Huneyn b. İshak ve Selmûye isimli tabipler halife Vâsık döneminde çalışmışlardır. Abbasi halifesi Mütevekkil ise oğlu el-Mutezz'in hastalanması üzerine Buhtîşû b. Curcîs'ten yardım istemiştir. Curcîs on iki sene Mütevekkil'e saray tabipliği yapmıştır (Öztürk, 1995: 370-371).

Abbasi saray doktorlarından biri de Ali b. Rabben et-Taberî 'dir (ö.247/861). Müslüman bir hekim olan Taberi Merv doğumludur. Taberî'nin çoğunluğu tıp alanında olmak üzere 12 eser yazdığı kaynaklarca bilinmektedir ancak bu eserlerin yalnızca üç tanesi günümüze ulaşmıştır. Küçük yaşlardan itibaren babası Sehl' den tıp, eğitimi gören Taberi, Arapça, Farsça ve Süryaniceye iyi derecede Yunanca ve İbraniceye ise az derecede hakimdir. Taberistan valisinin katipliğini yapan Taberi, bu valinin isyan etmesinin üzerine Irak'a gitmiş ve kısa sürede Halife Mu'tasım'ın gözde hekimleri arasına girerek divan katipliğini yapmıştır. Asıl şöhretine ise Halife Mütevekkil zamanında ulaşarak bu halifenin hekimliğini ve nedimliğini üstlenmiştir. Halife Mütevekkil döneminde tahmini olarak 860 yılı civarlarında ise vefat ettiği söylenmektedir (Taylan, 1989: 147).

Halife Müktefi (289/295)'nin tabibi Ubeydullah b. Cibrail'dir. Ubeydullah b. Cibrâil, Muktedir halife olunca ölünceye kadar saray tabipliği yapmıştır (Güner, 2005: 131).

Abbâsîler dönemindeki Hristiyan tabipler görevlerini siyasi kanaat, sosyal durum, mezhep, milliyet, din, ırk ve benzeri unsurları dikkate almadan yerine getirmişlerdir. Onlar sağlık faaliyetlerinde ellerinden geldiği kadar teşhis, tedavi ve koruyucu hekimlik metotlarını uygulamışlardır (Yıldırım & Altungök, 2015: 272).

Hristiyan tabipler tıp alanında yaptıkları katkıları ile Abbasi saraylarında her zaman önemli bir konumda olmuşlardır. Halifelerin doktorları olmalarının yanında bazen en iyi arkadaşları bazen de sırdaşları olmuşlardır. Halifeler genellikle ilk olarak onlarla görüşerek günlerine başladılar (Öztürk, 1995: 379).

Öte yandan bu Hristiyan tabipler Abbasi saraylarında dini inançlarını da kendi dindaşlarının isteklerinin üretilmesine aracılık yapmışlardır. Bu durum Müslümanların kendi dinlerine karşı gösterdikleri anlayıştan kaynaklanmıştır. Diğer taraftan Hristiyan tabipler sarayda Abbasi halifelerinin bilgilerinden tecrübelerinden faydalanmışlardır. Yani genel olarak Abbasi devletinde dini bir ayırım yapılmaksızın tıbbi faaliyetler yürütülmüştür (Öztürk, 2006: 225).

Abbasi döneminde saraylara alınan bu doktorlar bazen saraydakilerin tanıkları olması bazen doktorun tecrübesinin yayılması sonucu bazen de bir imtihana tabi tutularak seçiliyordu. Abbâsîler döneminde tıp eğitimini tamamlayan öğrenciler günümüz şekliyle teze benzeyen belge yazarlardı. Bunun kabul edilmesi ile de diplomasını alan öğrenci, hekimlik andını ederek mesleğine başlardı. 931 yılında bir hasta hekimin yanlış tedavisi sonucu ölmüştür. Dönemin halifesi bu sebepten artık hekimlerin sınava tabi tutulmasını emretmiş ve imtihana tabi tutulduktan sonra şahadetname alamayanların meslekten menedilmesini söylemiştir. Bağdat'ta saray hekimleri dışındaki 860 hekimin dahil edildiği sınavda 160 kişi başarısız olmuştur. Hekimlerin denetlenmesi zaman içinde "hisbe dairesi" ne bırakılmıştır. Bu daire, genel ahlaki durumlarla ilgileniyordu (Hizmetli, 2017a: 398; Hizmetli, 2011: 53-67).

Abbâsîler döneminde hizmet veren Hristiyan tabipleri sarayda hizmet verenler ve toplumda hizmet verenler diye ikiye ayırmak mümkündür. İbn Ebi Usaybia'da yer alan bilgilere göre sarayda hizmet veren hekimlere zamanla düzenli maaş verilmiştir. Bunların yanında özel günlere bağlı olarak değerli hediyeler de verilmiştir. Özel hekimlere ise maaş bağlandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca yaptıkları hizmetler karşılığında bir miktar ücret talep ettikleri anlaşılmaktadır. Kaynaklardaki bilgilere göre ise "*hekimlerin, yaptıkları*

hizmetlerin karşılığını fazlasıyla aldıkları anlaşılmaktadır. Hristiyan hekimlerin sabit bir ücret alıp almadıkları konusu ise Buhtîşû b. Cebrail'in kütüphanesinde bulunan bir tomar para yoluyla aydınlanmaktadır. Üzerinde Cebrail ile Kâtibin kayıtları bulunan bu tomara göre Hârûnürreşîd zamanında onun maaşı aylık, on bir dirhem gümüştür. Bu Senelik yüz yirmi bin dirhem yapıyordu. Bu sabit gelirler dışında senelik tahsisatların yapıldığı da anlaşılmaktadır. Ebû Kureyş öldüğü zaman geriye yirmi iki bin dinar bırakmıştı. Ölümünden üç yıl öncesinde bizzat kendisi tarafından verilen bilgilere göre Yuhannâ b. Mâseveyh tıp sanatından bir milyon dirhem kazanmıştı. Harunürreşîd'in veziri el-Fadl b. er-Rebî tarafından tabip olarak görevlendirilen Mâseveyh ilk aşamada aylık altı yüz dirhem, iki hayvanın yiyeceği kadar yem ve beş yardımcı tahsis edildi. Harunürreşîd'in bir rahatsızlığı tedavi etmesi üzerine maaşı, artmıştır. Aynı dönemde sarayın baş tabibi sayılabilecek Cibrâîl ayda on bin dirhem kazanıyor ve senelik yüz bin dirhem ek ödenek alıyordu. Bir yıl hapis yattıktan sonra tekrar saray baş hekimliğine getirilen Huneyn b. İshak'a aylık on beş bin dirhem maaş verildi. Ayrıca hapiste olduğu süre içindeki zararları tazmin edildi.” (Öztürk, 2006: 249)

Halifeler hekimlerin uyguladıkları özel tedaviler içinde ayrıca ücret ödemekteydiler. Meselâ Hârûnürreşîd, senede iki defa kan alımı için, iki defa hazırladığı ilaçlar için hekimine ellişer bin dinar vermişti. Bunun yanında halife yakınları da tedaviler için tabiplere ayrıca bahşişler vermekteydiler. Halifeler diğer tabiplerin çözümleyemediği anlık hadiseleri çözümleyen hekimlere birtakım şeyler hediye ederlerdi. Bunlar özellikle halifelerin isteklerini çözümlmelerine bağlıydı. “Sıcak bir günde yemeğiyle hardal yemek isteyen el-Mütevekkil'e yanında bulunan birçok tabip karşı çıkarken Buhtîşû üzerine toprak koyarak fırınladığı kabağın suyunu hardalla karıştırarak halifeye sundu. Yemeğinden gece boyunca rahatsız olmayan halife ertesi gün tabibine üç yüz bin dirhem para ile otuz çift elbise gönderdi. El-Mehdi'nin cariyesi, idrarına bakarak kendisinin hamile olduğu söyleyen Ebû Kureyş'e tahmini gerçekleşirse güzel bir elbise ile tatlı hediye edilmesini istemişti. çocuğunun dünyaya gelmesi üzerine Hayzuran dokuz ay önce bu durumun bir tabip tarafından tahmin edildiğini söylemiş saray tabiplerinden Cûrcis b. Buhtîşû'nun bunun mümkün olmadığını ileri sürmesi üzerine Hayzuran, Ebû Kureyş'e kilolarca tatlı, yüz elbise ve donatılmış at hediye etmişti. Feth b. Hakan'ın özel hekimi olan İsraili b. Zekeriyâyâ et-Tayfûrî ondan maaş ve hediye almanın yanında Halife el-Mütevekkil 'in de beğenisini kazanmış ve Halifeden de yüksek değerli bir arazi(katâî) ile üç yüz bin dirhemlik bir ödenek elde etmişti. Hekimler elde edindikleri bu kazançları çoğu zaman mülk olarak değerlendirir,

kıymetli araziler satın alırlardı. Cebrail'in, Basra, Cündişâpûr, Sûs, Sevâd ve Ahvâz kentlerinde arazileri bulunuyordu. Cebrâîl b. Buhtîşû bunlardan birisini yedi yüz bin dirheme satın almıştı. Yine Cebrâîl kendisine ıkta olarak sunulmak istenen bir milyon dirhem değerindeki hediyein kendisine nakit olarak verilmesini sağlayarak özel bir mülkiyet edinmişti (Öztürk, 1995: 365-367).

Abbasi halifelerinin Seyahatler ve savaşlar sırasında yanlarında mutlaka bir doktor bulunurdu. Hatta bazen birden fazla doktorun da bulunması gerekebilirdi. Abbasi sarayındaki bu Hristiyan doktorların ikametgahları hakkında ise sarayda kalma gibi bir seçenekleri vardı. el-Mansûr'un doktoru Cûrcis'in nerede konakladığını bilmiyorsak da rahatsızlandığında Dârül-Âmme'ye taşınmasını göz önünde bulundurursak saray dışında oturduğu düşünülebilir. Yûsuf b. İbrahim Cebrâîl'i evinde ziyaret ettiğini aktarmıştır. El-Mu'tasım'ın doktoru Selmûye'nin sarayda kaldığını ve kendisine ait özel bir odasının olduğu bilinmektedir. Yine el-Mutasım dönemi doktorlarından et-Tayfûrî ve komşusu Yuhanna b. Mâseveyh Doğu Bağdat'ta Dâru'r Rum (Rum Mahallesinde) oturuyorlardı. Bar Hebraeus'da yer alan "Buhtîşû gün doğuncaya kadar İncil okur, sonra bir hayvana binerek el-Müvekkil 'in hizmetine giderdi" şeklindeki ifadeler bize Buhtîşû'nun saray dışında kaldığını gösteriyor (Zeydân, 2012: 110-113).

Abbasi sarayındaki bu doktorların yanlış davranışları sonucunda ise mallarına el konulduğu ve sürgüne gönderildikleri de oluyordu (Öztürk, 2006: 237-238). Bu duruma örnek olarak halife Mutevekkil'in 244 (858-59) yılında Buhtîşû 'a kızdığı ve mallarına el koyduktan sonra onu Bahreyn'e sürgün ettiği, Buhtîşû'a Recep 245 (859) tarihinde yüz elli kırbaç vurulduğu ve ağır prangalarla birlikte yer altı hapishanesine konulduğu kaydedilir (Polatoğlu, 2019: 219).

Bunun yanında Abbasî halifeleri özel hayatlarıyla ilgili bilgileri dışa veren ya da kendilerini ilgilendirmeyen hususlara karışan tabipleri görevden alabiliyorlardı (Öztürk, 1995: 380).

Sonuç olarak Abbasi dönemi saray tabipleri bazen doktorun tecrübesinin yayılması sonucu bezen de bir imtihana tabi tutularak seçiliyordu. Bu saray tabipleri halife ve ailesinin günlük yaşamından sağlık hizmetlerine kadar hemen hemen her konudan sorumlu olurdu. Bu tabipler görevlerini hiçbir ayırım menfaat gözetmeksizin yerine getirirlerdi. Böylece halifelerin gönlünü kazanarak sarayda her zaman önemli bir konumda olurlardı. Saray tabipleri sarayda kendi dinlerini yaşamaları konusunda Abbasi halifeleri hiçbir ayırım gözetmeksizin onları kabullenmişlerdir. Hatta bazen daha da ileriye giderek saray tabipleri

ile arkadaş sırdaş olmuşlardır. Bu saray tabipleri kimi zaman Hristiyan doktorlar arasından da seçilebilmişlerdir. Bu durum sonucunda onlar, Hristiyan cemaatle saray arasında bir köprü oluşturmuşlardır. Sarayda çalışan bu saray hekimlerine düzenli maaş bağlanmıştı. Bunun yanında bazen özel günlere ve başarılarına bağlı olarak hediyelerde takdim edilmiştir. Bu saray tabiplerinin başarıları ödüllendirildiği gibi yanlış hareketleri sonucunda da belirli şekillerde cezalandırılmışlardır.

4.2 Hekim Aileleri

4.2.1 Buhtîşû Ailesi

Abbasî Dönemine tıp alanında katkı sağlayan aileler de vardır. Bu aileler, Buhtîşû ailesi, İshak ailesi, Mâseveyh ailesi ve Kurre ailesidir. Bu aile üyelerindeki bireyler de Abbasi sarayında tabip olarak görev almışlardır. Bu ailelerin ilklerinden biri Buhtîşû ailesidir. Bu aile tıp mesleğini en uzun süre icra etmiş bir ailedir (Sezgin, 2008: 8-9; Doğruyol, 1992: 378). Buhtîşû ailesi 250 yıl boyunca Abbasî sarayına hekim yetiştirmiştir. Bu ailenin yetiştirdiği hekimler hem tercüme eserler ortaya koymuşlar hem de kendi yazdıkları telifler ile İslâm tıbbına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır (Hitti, 1989: 449-450).

Buhtîşû ailesinden yetişen hekimler şunlardır: I. Buhtîşû ‘, I. Cibrâîl, Curcîs, II. Buhtîşû ‘, II. Cibrâîl, III. Buhtîşû ‘, I. Ubeydullah, Yuhannâ, IV. Buhtîşû ‘, III. Cibrâîl, II. Ubeydullah (Doğruyol, 1992: 378).

Buhtîşû ailesi Nesturi ve Süryani kökenli bir ailedir. Bu aileden saraya ilk kabul edilen Halife Mansûr'un saray tabibi Curcîs b. Buhtîşû' dur. Daha sonra ise halife Harunürreşid Curcîs b. Buhtîşû'nun oğlu Buhtîşû'ü Cündişapür'dan getirerek saray tabibi yapmıştır. Harunürreşid Buhtîşû'ü göreve getirmeden önce veziri Yahya'dan bunun tıp konusunda imtihan edilmesini ister. O da Ebu Kureyş İsa, Abdullah Tayfûrî ve Davud b. Serabiyun'dan oluşan bir tabip komisyonu kurdurur. Yapılan sınav sonunda Ebu Kureyş halifeye "Ey müminlerin Emiri! Tabipler arasında bu zatla yarış yapabilecek kimse yoktur. Bu adam ilimde eşsizdir. Kendisi, babası ve atası hepsi filozoflardır," şeklinde görüş bildirir. Bu olaydan sonra Hârûnürreşid Buhtîşû'yu saray tabibi görevine getirir. Buhtîşû'dan sonra ise oğlu Cibrâîl Abbasî saray tabipliğine getirilmiştir. Cibrâîl Abbasi sarayında yüksek makam ve mevkilere yükselmiştir. Kendisinden sonra ise saray tabipliği görevini oğlu Buhtîşû' b. Cibrâîl, devralmıştır. Yine o da başarılı bir tabip olmuştur. Daha sonra ise halife Muktedir 'in saray tabipliği görevine

yine bu aileden Cibrâil b. Ubeydullah getirilmiştir. Cibrâil b. Ubeydullah'tan sonra ise yine aynı aileden Ubeydullah b. Cibrâil Abbasi saray tabipliğine getirilmiştir (Zeydân, 2012: 80).

Abbâsîlerde tıptaki gelişmelere öncülük eden bu ailenin saray serüveni, Curcîs b. Cibrâil b. Buhtîşû'nun halife Mansûr (136-158) tarafından saraya davet edilmesi ile başlar. Curcîs b. Bahtuşî, o dönem Cündişâpûr Tıp Okulu'nda başhekim olarak görev yaparken Bağdat'a çağrılmıştır. Ailenin Bağdat yaşamı böylece başlayarak uzun yıllar Bağdat'ta kalmışlardır. Burda Abbasî sarayı ve Bağdat hastanelerinde başhekimlik yapmışlardır (Ağırakça, 2004: 99-104) Buhtîşû hekimleri, Cündişâpûr Tıp Okulunda öğrenim görmüşlerdir (Doğruyol, 1992: 378; Polatoğlu, 2019: 210).

4.2.2 İshak Ailesi

Abbasi dönemi hekim ailelerinden bir diğeri de İshak ailesidir. İshak ailesinin ilk hekim İshak el-İbadi'dir. İshak el-İbadi Yemenli Kâhtanî Araplarından. İbâdî olarak anılır. İbadi eczacılık işiyle uğraşır. Huneyn b. İshak (ö.260/873), İshak el-İbâdî'nin oğludur. Huneyn b. İshak (ö.260/873) baba mesleğinden etkilenerek tıp eğitimi almıştır. Tıp eğitimini İbn Mâsaveyh'ten almıştır (Bakkal, 2021: 177).

Rivayete göre Huneyn b. İshak (ö.260/873) Cündişâpûr Tıp Okulu mezunlarından Yuhanna bin Mâseveyh'in ilim halkasında iken bir konu hakkında hocası Mâseveyh'i bir soru sormuştur. Hocası ise bu soruya kızarak Huneyn'e; *"Hire halkı nerede, tıp tahsili nerede! Sen ehli olmadığın bir ilmi tahsil için boşuna vakit harcama! Akrabandan falan kimseye git, ondan elli dirhem al, bir dirhem ile ufak sepetler ve üç dirhem ile zımih al. Dirhemlerin geri kalanları ile de Küfe ve Fars pulları al sat. Kadisiye pullarına zırnıh vur. Sonra yol üzerine otur 'Sadaka ve nafaka için güzel pullar!' diye bağır. Pul satıcılığı ile uğraş. Bu sanat senin için tabiplikten daha iyi ve karlıdır,"* diyerek onu dersinden kovmuştur. Bunun üzerine Huneyn iyice hırslanarak eğitimini tamamlamak için Bağdat'tan iki seneliğine ayrılmıştır. Döndüğünde ise Süryânice, Farsça ve Yunanca dilini öğrenip elinde kitaplarla Bağdat'a dönmüştür. Bundan sonra tercüme faaliyetlerine katılarak tıp ilmini geliştirmiştir. Latince tercüme kitapları ise Batı'da ders kitabı olmuştur. Halife Me'mun felsefe kitaplarını Yunanca'dan Arapça'ya tercüme etmek için Huneyn b. İshak'ı görevlendirmiştir. Halife, ona tercüme ettiği kitapların ağırlığınca altın verirdi. Bu sebeple Huneyn çevirdiği kitapların hacim ve ağırlığı fazla olması için, kağıtları oldukça büyük harfler ve seyrek satırlarla

doldururdu. Rivayete göre Huneyn tercüme edilmek üzere kitap araştırması işi için bizzat Rum ülkesi olan Bizans'a kadar gitmiştir (Zeydân, 2012: 81).

Huneyn b. İshâk el-Me'mun'un Anadolu seferlerinde henüz tabip olarak değil, o gün için yabancı dil bilen bir kişi olarak onun yanında bulunmuştu. Cebrail kendisine bilgisinden dolayı bir hayli iltifatta bulunmuştur. Huneyn onun adına tercüme yapılmıştır. Bu tarihlerden itibaren onu sarayda daha çok tercüme sahasında görmek mümkün olmuştur. Saraya tam olarak ne zaman alındığı bilinmese de el-Mu'tasım zamanına icra edilmesi uygun görülmüştür (Öztürk, 1995: 369).

Huneyn b. İshak (ö. 260/873), Halife Me'mûn tarafından Beytülhikme kurumuna idareci olarak atanmıştır. Huneyn b. İshak'ın donanımıyla, tıbbi ve ilmi birikimi Arapçaya aktarmak amacıyla bu görevlendirme yapılmıştır. Abbasî sarayında bir faaliyeti yoktur ancak İbadi'nin oğlu ile başlayan İshak ailesinin Abbasi saray hizmeti bir yeğen olmak üzere üç nesil devam etmiştir (Hitti, 1989: 480-483).

Mütercim Huneyn'in biri Davud, diğeri de İshak adında iki oğlu vardır. Bu iki oğuldan Davud, babasının görevini devam ettirmiş, Yunanca'dan Arapça'ya birçok çeviriler yapmış ancak özellikle Aristo ve diğer filozofların eserleri gibi felsefe kitaplar üzerinde yoğunlaşmıştır. Oysa babası çoğunlukla tıpla ilgili eserleri, özellikle de Galen kitaplarını çevirmiştir. Gerçekte Huneyn'in tercüme veya kontrolünden geçmeyen çeviriler kabul edilmezdi. Çünkü Huneyn hem Arap dilinde hem de tıp ilminde iktidar ve maharet sahibi olan bir otoriteydi. Huneyn, Mütevekkil devrinde de mütercimlik görevini sürdürmüştür. Halife onu baş mütercimlik görevine getirmiştir (Zeydân, 2012: 81-82).

Huneyn b. İshak, "İstafan b. Basil, Hubeyş b. A'sam, Musa b. Ebi Halid" gibi ekip arkadaşlarıyla bu zorlu görevi yerine getirmiştir (Öztürk, 2006: 246). Mütevekkil Huneyn b. İshak'a karşı başarılarından dolayı hep ilgili olmuştur. Buhtîşû b. Cebrail ise yakın dostu Huneyn B. İshak'ı kıskanıyor ve onu gözden düşürmek için çaba sarf ediyordu. Buhtîşû bu çabaları sonrasında başarılı olmuş ve sonunda Huneyn altı ay boyunca hapiste yatmak zorunda kalmıştı (Öztürk, 2006: 206-207).

Huneyn b. İshak'ın oğlu İshâk bin Huneyn (830-910) bir diğer önemli doktordur. İshak bin Huneyn'de Babası gibi hem tercümanlık hem doktorluk yapmıştır. İshak b. Huneyn

babasının etrafında oluşan tercüme grubunun en aktif üyelerindedir. Eğitimini Bağdat'ta babasından almıştır. Yunanca, Süryanice ve Farsça öğrenmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra saray hekimliği yapmıştır. İshâk b. Huneyn, seksen yaşında iken bir felç geçirmesi sebebiyle vefat etmiştir (Katipoğlu & Kutluer, 1998: 534).

İshâk bin Huneyn'in Hubeyş b. Hasan isminde bir kuzeni vardır. Hasan tıpkı Huneyn gibi tıp ilimi ile uğraşmıştır. Bunun yanında çeviri işiyle de uğraşmıştır. Kaleme aldığı eserleri Huneyn kadar başarılı bir alim olduğunu göstermektedir. (Kutluer, 1998: 267-268).

4.2.3 Mâseveyh Ailesi

Abbasi sarayına hizmet etmiş bir diğer ailede Mâseveyh ailesidir. Bu aile Abbâsî sarayına tıbbî açıdan hizmet etmiş ve antik döneme ait birçok kitabın Arapçaya tercümesine katkı sağlamıştır. Buhtîşû'lar kadar uzun yıllar ve kuşaklarca olmasa da Mâseveyh ailesi de bir dönem Abbâsî sarayına hizmet etmiştir. Bu aileden ilk mütercim Basra hekimlerinden Ebu Yuhanna b. Mâseveyh 'dir. Mâseveyh birçok Süryanice eseri Arapça'ya tercüme etmiştir (Zeydân, 2012: 84).

Mâseveyh'in oğlu Yuhanna b. Mâseveyh (ö.243/857) ise halife Harunürreşid tarafından 777-857 yılları arasında tercüme işleriyle görevlendirilmiştir. Süryani bir hekim olan Yuhanna, Bağdat'a gelmeden evvel Cündişâpûr tıp akademisinde hocalık yapmıştır. Bu önemli tıp bilimcisi Curcîs b. Buhtîşû'nun öğrencisidir. Diğer yandan kaynaklarda oldukça iyi bir mütercim olduğu da geçmektedir (Kaya M. C., 2013: 582).

Buhtîşû b. Cebrail ile Yuhannâ b. Mâseveyh de birbirleriyle sık sık şakalaşırды. Doktorlar bazen arkadaşlarının tedavi yöntemlerini ve tercihlerini tenkit ederlerdi. Selmûye b. Benân Yuhanna b. Mâseveyh'i hastalarına lüzumsuz yere ilaç vermesini ve kitapları ezberleyerek tabiplik yapmasını kınardı. Selmûye, Yuhanna 'nın bir hastalığı tedavi için kullandığı ilacın başka bir rahatsızlık oluşturduğunu, onu tedavi için kullandığını ilacında bir hastalığı sebep olduğu dolayısıyla hastasının sürekli hasta olduğunu ileri sürer. Onun mükemmel bir hekim olmadığını iddia ederdi (Öztürk, 2006: 242).

Halife Me'mun Anadolu seferine çıktığı zaman Yuhanna b. Mâseveyh ile Buhtîşû da onun yanındaydılar. Es-Sûli'nin bir kaydına göre "*Tarsus yakınlarında Bedendûn Nehrinde konaklayan el-Me'mun'a yanındaki doktorlardan Yuhanna b. Mâseveyh tarafından*

uygulanan yanlış bir tedavi ile el-Me'mun'un ölümüne sebep olmuştur. Es-Sûli kayıtlarında Yuhanna'nın bunu insafsızca yapmış olduğunu söyler. Ona göre Yuhanna'nın bu çirkin davranışı şu şekilde gelişmiştir. Yuhanna el-Me'mun rahatsızlanınca yerine talebelerinden birini göndermiş ve dolaylı olarak öğrencisini yanlış yönlendirmiş ve maksadına ulaşmıştı. Kaynaklarımız verdiği bilgilere göre bu sefer sırasında el-Mutasım'da onların yanındadır. Daha sonra el-Mutasım halifeliği ele geçirmiş ve Yuhanna ile iş birliği içinde olup olmadığı muallak bir konu olarak kalmıştır” (Öztürk, 1995: 369).

Yuhanna Abbasi halifelerinden Harunürreşid, Emin, Me'mûn ve Mütevekkil gibi isimlerin saray tabipliğini yapmıştır. Kaynaklarda verilen bilgilere göre bu halifeler vakitlerinin büyük bir kısmını saray tabipleri ile geçirirlerdi (Bakır & Altungök, 2017: 75).

Bazen doktorlar halifelerin yanında bulunmaları dolayısıyla bazı sosyal zevklerden istifade ederlerdi. Yuhanna b. Mâseveyh, Halife el-Vâsık ile Dicle kenarında balık avına çıkar, sabahtan akşama kadar halifeyle birlikte olurdu (Öztürk, 2006: 248).

Sonuç olarak Abbasi halifeleri kendilerine saraylarında her daim yanında olan özel hekimler seçmişlerdir. Bu hekimler halifelerle özel olarak ilgilenmişler tedavileri yapmışlar ve kimi zamanda onlarla vakit geçirmişlerdir. Halifeler tecrübe ve başarılarına göre tercih edilmişlerdir.

4.2.4 Kurre Ailesi

Abbasî sarayında hizmet vermiş önemli hekim ailelerinden bir diğeri ise Kurre ailesidir. Kurre ailesi Buhtîşû ailesinden sonra İslâm tıbbına ve medeniyetine en çok hizmet etmiş ailedir. Bu ailenin ilki Kerh halkından Şehdi-i Kerhi olup orta seviyeli bir mütercimdi. Süryanice 'den Arapça'ya birçok eser tercüme etmiştir (Zeydân, 2012: 84; Apaydın, 2022).

Bu aile yalnızca tıp alanında olmamakla birlikte matematik, kimya, fizik, astronomi, felsefe ve tarih alanlarında da Abbasi sarayına büyük hizmetler sunmuş ve katkılar sağlamışlardır. Kurre ailesinin Abbasî saraylarındaki öncülüğünü Sabit b. Kurre (ö. 288/901) yapmıştır. Harran'da dünyaya gelen Sabit b. Kurre, okumaya meraklı bir şahsiyet olup gençlik yıllarında Harran'da sarraflık yapmıştır. Fikirsal dünyası gelişmiş olan bu genç kendi şehrindeki Sâbiî halkıyla ters düşmüş ve Dara yakınlarındaki Kefertûsâ'ya kaçmak

durumunda kalmıştır. Bizans'tan dönerken Ebu Cafer ile yolları kesişen Sabit, bu kişinin kendisinde olan yetenekleri keşfetmesine bağlı olarak Bağdat'a gitmiştir. Sabit b. Kurre halife Harunürreşid döneminde sarayda hekimlik hizmeti vermiştir. Kurre, kızıl ve kızamık hastalığını ilk teşhis eden ve tedaviler arayan doktordur Yunancadan Arapçaya tercüme yapmıştır. Sabit b. Kurre toplamda ellisi tıp alanında olmak üzere 197 eser bırakmıştır. Fakat bunların 40 civarı günümüze ulaşmıştır. Sabit b. Kurre ile Huneyn b. İshak tıp tercümelerinde en başarılı isimler olmuşlardır (Fazlıoğlu, 2008).

Sabit b. Kurre 'nin oğlu Sinân b. Sâbit b. Kurre (ö. 331/943), ise tahsilini babasından almıştır. O tıp ile ilgilenmiştir. Halifelerden Muktedir-Billâh, Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh dönemlerinde sarayda başhekimlik yapmasının yanında tercüme işleriyle de uğraşmıştır. Sağlık hizmetlerinin köylere kadar yaygınlaşmasını sağlamış olan bu hekim gerek Abbâsî tarihinde gerekse İslâm medeniyetinde oldukça önemli bir kişiliktir. Sinân b. Sâbit b. Kurre 'yi önemli yapan esas icraatı ise hekimleri sınava tabi tutmasıdır. Sinân b. Sâbit b. Kurre, hekim olduğunu iddia eden tüm kişileri sınava tabi tutmuş ve ehliyet sahibi olanların hekimlik yapmasına izin vermiştir. Ehliyet alamayanların ise hekimlik yapmalarına engel olmuştur. Kurre ailesinden Müslüman olan ilk kişidir. Babasından daha büyük bir hekim olduğu kabul edilmektedir. Tıp alanında birçok eseri vardır (Kaya M. , 2009: 239-240).

Sabit b. Kurre 'nin torunu, Sinan b. Sâbit b. Kurre (ö. 365/976), ise akli ilimlerle tıbbi babasından öğrenmiş ve tıbbı daha fazla yönelmiştir. Halife Radi-Billah döneminde sarayda hizmet veren Sinan b. Sâbit b. Kurre, babasıyla birlikte bu halifeye hizmet vermiştir. Halifelerden Müttakî-Lillâh, Müstekfî-Billâh ve Mutî '-Lillâh'ın özel hekimliğini ve Bağdat'taki Derbû'l-Mufaddal Hastahanesi'nin başhekimliğini yapmıştır. Çok iyi bir hekim olduğu söylenmektedir. Ancak eserlerini tıp alanında vermemiştir. Eserleri, ağırlıklı olarak tarih alanında yazılmıştır. Tahmini olarak miladi takvimle 900 yılı civarlarında vefat etmiştir (Hitti, 1989: 483).

Sonuç olarak Abbasi döneminde bu hekim aileleri Abbasi saraylarında önemli konumda olmuşlardır. Başarıları sonucunda Abbasi tıbbını geliştirerek İslâm medeniyetini gelişmesine katkı sağlamışlardır.

5. HASTANELER, TIP EĞİTİMİ VE ECZACILIK

5.1 Hastanelerin Yapısı ve İşleyişi

Abbâsîler döneminde tıp alanında önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelerden biri de hastanelerin kurulmasıdır. Bu bölümde konu bütünlüğü sağlanması açısından Abbasi öncesi dönemdeki hastaneler ve Abbasî döneminde kurulan hastanelerin yapısı ve işleyişi aktarılmaya çalışılmıştır.

Hayatın her döneminde insanları sağlığına kavuşturmak bir ihtiyaç olmuştur. İslâmiyet'ten çok önceki devirlerde dahi Türkler günümüzdeki sağlık evi veya hastaneleri andıran deriden bir çadır kurmuşlardır. Burada insanları sağlığına kavuşturmaya yönelik çabalamışlardır (Kitapçı, 2008: 129-130).

Makrizi hastanelerle ilgili Abbasi öncesi dönemde ilk hastanenin, Mısır hükümdarı Manakyus (Menâkiyûş b. Üşmûn) veya ünlü Yunan hekimi Hipokrat tarafından evinin yanında İhsinüdûkiyün adı altında açıldığından bahseder (Terzioğlu, 1992).

İslâmi dönemde ise Hz. Peygamber Hendek savaşında yaralanan Sa 'd b. Muâz ve diğer yaralılar için seyyar bîmâristan işlevinde Mescitte bir çadır kurdu muştur. Burada hasta yakınlarına da ayrı bir yer ayırarak hastaların tedavisi için bir yapı oluşturmaya çalışmıştır (Çapan, 2019: 7). Bu yapı ile ilgili kaynakların verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber Hendek savaşında darbe alan Sa 'd b. Muâz'ı tedavi etmesi için Rufeyde el-Ensâriyye isimli kişiyi görevlendirdi. Bu kişinin hastaları tedavi etmek amacıyla bulunan bir çadırı vardı. Sa 'd b. Muâz da bu çadır da tedavi olmuştur (Terzioğlu, 1992).

Bîmâristan kelimesi Farsça bir kelimedir. İslâm dünyasında hastane kelimesinin yerine “dârüşşifâ, dârüssihha, dârulafiye, dârul merzâ, bîmârhâne, bîmâristân, şifâiyye, tımârhâne” kelimeleri kullanılmıştır (Bayat, 2010: 209-211).

Emeviler döneminde ise Makrizi 'den aktarılan bilgiye göre; Halife Velîd b. Abdülmelik h.88/707 yılında Şam'da İslâm dünyasında ilk hastaneyi kurmuştur. Bu hastaneye hekimler tayin ederek maaş bağlanmıştır. Kuruluşunda Hint tesiri bulunan bu hastane kronik bulaşıcı hastalar, cüzzamlılar, körler, fakir insanlar için inşa edilmiştir. Taberî tarafından verilen bilgilere göre ise; Halife Velîd b. Abdülmelik tarafından cüzzamlı hastalar için ise bir yer ayrılmış ve bunlara erzak dağıtılmıştır. Taberi 'deki metnin tercümesi şöyledir; “el-Velîd, Ömer b. Abdülaziz'e tepeleri düzlemesini ve Medine'de kuyu kazmasını emretti. O'nun bu emri bütün beldelere gönderildi. El-Velîd bu emrini Halid b. Abdullah'a bildirdi. Ravi ve

Salih şöyle dedi: O, cüzzamlıların insanların içine çıkmasına mâni oldu onlara yiyecek içecek yardımında bulundu. Bu yardım daha sonra da devam ettirildi. Taberî'nin metnine göre cüzzamlılar için herhangi bir şekilde hastane ifadesi yoktur (Öztürk, 2006: 170-171).

Osmanlı tarihçisi Bostanzâde Yahyâ Efendi de “*Tuhfetü'l-ahbâb*” (*Târîh-i Sâf*) isimli eserinde Halife Velîd b. Abdülmelik'in akıl ve ruh sağlığı tedavisi için hizmet veren hastaneyi açtığını söylemiştir. İbn Dokmâk ise Emevîler döneminde Mısır'da Fustat'ın Kanâdîl sokağındaki Ebû Zübeyd'in evinin bîmâristana çevrildiğini yazmaktadır (Terzioğlu, 1992; Öztürk, 2006: 174).

Müslüman hastaneleri, ortasında fiskiyeli havuzu olan, dört tarafı eyvanlı bir avlu ve etrafındaki adalardan oluşan fiziki bir yapıya sahiptir. Bu hastanelerde her hastalık için ayrı bölmeler bulunuyordu. Hastane personelinin ise kadın ve erkek bakıcılar teşkil ediyordu (Yıldırım & Altungök, 2015).

Sâsânî Hükümdarı I. Şâpûr tarafından (240/272) kurulan Cündişâpûr tıp okulu da bîmâristan adıyla anılmıştır. 350 yılında ise II. Şapur (309/379) tarafından bu okulun yanına bir hastane kurulmuştur. Bazı kaynaklarda bu hastane ilk İslâm hastahanelerinin başında sayılsa da son incelemelere göre burada tıp eğitimi alabilmek için Nesturî mezhebinde Hristiyan olmak şartı arandığı belirtilmiştir. Buna göre bu kurumun İslâmî bir değer taşımayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Fakat bu kurumun İslâm tıbbının gelişmesinde ve ilk İslâm hastahanelerinin kuruluşunda bir etkisi olduğu kesindir. (Söylemez, 2003: 75-77; Terzioğlu, 1992: 162-165) Çünkü bu hastane Yunan ve Hint tıbbının İslâm dünyasında görülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hârûnürreşîd'in, kendisini tedavi için Cündişâpûr'dan getirttiği Hintli hekim Menkeh'e (Mankah) ünlü Hint hekimi Çanakya'nın (Şanak) eserini ve yine Hintliler'in ünlü *Susruta Samhita*'sını tercüme ettirmesi o dönemde antik Yunan ve Nesturî tıbbının yanı sıra Hint tıbbının da İslâm tıbbı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Sayılı, 1987: 140).

Cündişâpûr hekimleri Yunan ve Hind tıbbından aldıkları bilgileri geliştirerek başarılı hekimler yetiştirmişlerdir. Özellikle kendi bölgelerinin iklimine uygun ilaç türlerini yaptıklarından Araplar üzerinde büyük etkileri olmuştur. Cündişâpûr hastahanelerinin etkisi Abbasî Devleti'nin kurulup Bağdat şehrinin önemli bir ilim merkezi haline gelmesine kadar devam etmiştir (Bayat, 2010: 209-211).

Bağdat şehrini Abbasi halifesi Mansûr (ö.158/775) inşa etmiştir (ed-Dûrî, 1991: 1). Halife Mansûr (ö.158/775) Bağdat şehrini inşa ettikten sonra rahatsızlanmış ve tedavisi için Cündişâpûr doktorlardan Curcîs b. Buhtîşû'yu Bağdat'a davet etmiştir. Bu olaydan sonra

Cüdişâpûr tıp okulu Abbasî halifelerinin sarayları ile sıkı bir ilişki içine girmiştir. Çünkü Mansûr döneminde sarayda Cüdişâpûr bimâristanının hekimlerinden yararlanılmıştır. Fakat bir hastane kurulmamıştır. Yalnızca âmâlar, yetimler ve yaşlı kadınların korunduğu ve ikamet ettiği bakıldığı ve ikamet ettiği bazı kurumlar yapılmıştır. (Söylemez, 2003: 99).

Abbâsîler dönemine gelindiğinde en parlak devrini yaşayan tıp alanında en önemli gelişme hastanelerin kurulması olmuştur. Abbâsîler döneminde hastanelerin yapısı ve işleyişinde gelişmeler olmuştur. Kurulan hastanelerin giderleri vakıflara bağlanarak hastanelerin işleyişi gelişmiştir. Bu hastaneleri, vakıfların yöneticileri yönetmiştir. Hastaneler zamanla özel, umumi ve yaş gruplarına göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Halifeler sultanlar ve emirler arasında hastane kurma işi bir rekabet şekline gelmiştir. Böylece her şehirde bir hastane kurulmaya çalışılmıştır (Çapan, 2019: 7; Öztürk, 2006: 176).

Halife Hârûnürreşîd (ö. 193/809) Cüdişâpûr'dan gelen doktorların başarılarını görünce Cibrâil b. Buhtîşû (ö. 213/828)'ya Bağdat'ta bir hastane yaptırmasını söyledi. Böylece Bağdat'ta ilk hastaneyi Cibrâil b. Buhtîşû (ö. 213/828) yaptırmış oldu. Hastane Kerhâyâ Kanalı kenarında kurulmuştur. Bu hastanenin başhekimliğine önce Cebrail'in önerisi ile Cüdişâpûr Hastanesi hocalarından Dehişteğ getirilmiştir. Dehişteğ de hastanenin bütçesini yeterli bulmaması sebebiyle istifa etmiştir. Dehişteğ'in yerine ise kardeşi Mihail getirilmiştir. Bir süre sonra Mihail'in de istifa etmesi üzerine hastanenin başhekimliğine ünlü filozof Yuhanna b. Mâseveyh'in babası Mâseveyh atanmıştır. Bağdat Bîmâristanı kendisinden sonra kurulacak olan Bîmâristanlar için örnek olmuştur. (Söylemez, 2003: 99; Bayat, 2010: 209-211).

Hârûnürreşîd döneminde Bağdat meşhur hastaneleriyle üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Harunürreşîd kurduğu bu hastanenin yanına bir de büyük bir kütüphane yapmıştır (Öztürk, 2018: 115-116). Bu hastane aynı zamanda İslâm dünyasında kurulmuş ilk teşkilatlı hastanedir. Bu hastanede halkın tedavilerini gerçekleştirmek için poliklinikler olduğu gibi, kadınlara yönelik özel yerler de yaptırılmıştır. Bunun yanında günümüzdeki tıp fakültelerini andıran tıp öğretimi de bu hastanede yapılıyordu. Yine Hârûnürreşîd ile Fransa imparatoru Şarlman arasında gelişen dostluk ilişkileri sayesinde karşılıklı tanınan imtiyazlar neticesinde, imparatora Kudüs'teki batılı tüccarlar ve hacılar için özel bir hastane yaptırılması izni verilmiştir. (Zeydân, 2012: 151-152).

Hârûnürreşîd 'in veziri Yahya b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805) Bağdat şehrinde ikinci hastaneyi kurmuştur. Bu hastane kurucusunun adını taşımıştır. Hastanenin başhekimliğine

Hint doktorlarından İbn Dehn getirilmiştir. Bu hekime Sanskritçe tıbbî eserleri Arapça'ya tercüme ettirmişlerdir. Onun döneminde ilk tıbbi lonca kurulmuştur (Terzioğlu, 1992: 162-165; Çapan, 2019: 9).

Hastaneler yalnızca Bağdat'ta değil aynı zamanda Şam, Şiraz ve Kahire'de de inşa edilmiştir. Halife Mütevekkil (847- 861)'in vezirlerinden Feth b. Hâkan (ö. 247/861), 861 yılında bütün masrafları kendisine ait Mısır'da Meâfir semtinde bir hastane yaptırmıştır. Bu hastane "Mâristânü'l-Meğafir" de denir. Bu hastane için 60 bin dinar para harcanmıştır (Kitapçı, 2008: 113).

Halife Muktedir 'in (295-320/908-932), döneminde ise Bağdat'ın Harbiye semtinde bir hastane kurulmuştur. Bu hastaneyi Muktedir 'in İbnu'l-Cerrâh diye bilinen veziri Ali b. İsa b. el-Cerrâh (ö.334/946), 302/914 yılında kurmuştur. Hastanenin başına ise Ebû Osman ed-Dimeşkî getirilmiştir (Bakkal, 2021: 168). Halife Muktedir 918 yılında ise Sinân b. Sâbit'in tavsiyesi üzerine Bağdat'ın Bâbüşşâm tarafında bir hastane daha kurmuştur. Muktedir'in kendi adıyla anılan bu hastane Bîmâristânü'l-Muktedirî diye bilinir. Bu hastanenin masrafları için 200 dinar harcanmıştır (Terzioğlu, 1992: 164; Kitapçı, 2008: 124-125).

Abbasi halifesi Muktedir'in kurduğu hastanelerin içinde en tanınan doktor Yusuf el-Vâsıt'tır. Yusuf bu hastahanenin başına getirilmiştir. Bu hastane aynı zamanda bir tıp fakültesi görevini görmektedir. Bu tıp fakültesinde Cibrâil İbn Ubeydullah, İbn Buhtîşû gibi tabipler okumuş ve yetişmişlerdir. Cebraîl İbn Buhtîşû Yusuf el-Vasîtî'nin öğrencisidir. Cebraîl İbn Buhtîşû bu hastaneye başhekim olmuştur. Bu hastahannede görev yaptığı müddet içinde hasta tedavilerinin yansıra birçok tıp öğrencisi okutmuş ve yetiştirmiştir. Cebraîl İbn Buhtîşû, Meyyâfarikin'e giderek seksen beş yaşındayken 396 (1006) yılında vefat etmiştir (Esîr, 1989: 116).

Muktedir-Billâh, Bağdat'ın doğu yakasındaki Derbûlmufaddal semtinde bir hastane daha kurdu muştur. Bu hastaneyi Muktedir'in veziri İbnü'l-Furât kurmuştur. İbnü'l-Furât 'tan sonra vezir olan Hâkânî, hekim Sâbit b. Sinân b. Sâbit'i 925'te buranın başına getirmiştir. Bağdat'ta Dicle'nin batı kenarında ise Türk emiri Ebü'l-Hasan Beckem 941 yılında hekim Sinân b. Sâbit'in tavsiyesi üzerine kendi adıyla anılan bir hastane kurmuştur (Terzioğlu, 1992: 164; Kitapçı, 2008: 124-125).

İslâm toplumunda Hristiyan tabiplerin İslâm toplumuna en mühim katkılarının biri hastanelerin kurulmasına öncülük etmiş olmalarıdır (Öztürk, 2006: 221).

Halife Mutevekkil döneminde kurulan hastanelerin bir diğeri de sadece akıl hastaları ile ilgilenen tekke niteliğinde kurulmuş hastanelerdir. Bu hastanenin varlığı halife Mutevekkil döneminde (847-861) ünlü dilci Müberred tarafından Bağdat ile Vâsıt arasındaki Deyrihizkıl'da kurulmuş hastanenin ziyaret edilmesinden anlaşılmaktadır. Bu hastanenin sadece delilerin tedavisi için kurulduğu belgelerle ispat edilen en eski psikiyatrik hastanedir (Terzioğlu, 1992: 165).

Akıl hastalarının tedavi edildiği bir diğere hastane ise 872 yılında Ahmed b. Tolun'un Mısır'da Fustat'ta kendi adıyla kurduğu hastanedir. Bu hastane günümüzde hala ayakta duran İbn Tolun Camii'nin yanında bir çiftte hamamla birlikte yaptırılan İbn Tolun hastanesidir. Makrizi'nin bu hastane ile söylediklerine göre; bu hastanede hastalar özel hastahane elbiseleriyle yatarlardı. Hastanede ilaç ve yemekler önlerine getirilirdi. Bu hastanenin kurulmasında 60.000 dinar harcanmıştır. Bu hastaneye köle ve askerler dışında zengin fakir herkes kabul edilmiştir. İbn Tolun her cuma hastaneye gidip inceleme yapıp hekim ve hastalarla görüşmeler yaparmış. Bu ziyaretlerinden birinde, deli olmadığı halde tedavi altına alındığını iddia eden akıl hastalarından birisi kendisinden Arîş'te yetişen bir elma arzu ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun hemen elmanın temin edilmesini emretmiştir. Fakat deli elmayı eline alır almaz hükümdarın göğsüne fırlatmıştır. Ahmed b. Tolun delinin hemen tecrit edilmesini emrederek hastahaneyi terk etmiştir. Yine Makrîzî'nin verdiği bilgilerden, tıp ve psikiyatri tarihinde büyük bir öneme sahip olan bu hastanenin 872 yılında kurulmasına rağmen, yapısı ve işleyişi bakımından bugünkü modern hastanelerin vasıflarını taşıdığı anlaşılmaktadır (Öztürk, 2018: 188-190). Bu Tolunoğlu hastanesinin bayanlar ve erkekler için iki ayrı hamamı vardır. Bu hastahanede her tür tedavi ve ilaç ücretsiz kullanılırdı. Bu kuruma gelen hastalar kendi kıyafetlerini çıkarıp hastanenin verdiği özel kıyafetleri giymek zorunda kalmışlardır. Bu hastalara kıyafetin yanında yatak da verilirdi. Hastalar tümüyle iyileşinceye kadar, bedava yemek yiyip, ilaçtan yararlanıyorlardı. Bu hastanede akıl hastalıklarının yanında diğere tedaviler de uygulanırdı. Akıl hastaları için hastanenin bir bölümü ayrılmıştı. Hastahanenin, aynı zamanda, bir de kütüphanesi vardı. Buna karşın, hastahanede çalışan hekimlere ilişkin ise bilgiler sınırlıdır (Sayılı, 1987: 146-147). "el-Mârîstan" adıyla anılan bu hastane külliye şeklinde yapılmıştır. Hastanede ilaçların yapıldığı ve saklandığı büyük bir Eczane binası da vardı. Tüm bu özellikleri ile "el-Mârîstan" dönemine göre en gelişmiş hastanedir. El Belevî'den öğrendiğimize göre; Ahmed b. Tolun bu hastane için 60,000 dinar (240 kg altın) harcamış

ve ayrıca çok değerli gayr-i menkullerini bu hastaneye vakfetmiştir (Kitapçı, 2008: 113-115).

Bu hastaneden önce Tolunoğulları Camiinin hemen yanında dispanser (ayakta tedavi yapılan yer) yaptırılmıştır. Bu dispanser Ahmed İbn Tulun tarafından inşa edilmiştir. Bu dispanserde her cuma günü bir hekim bulunurdu. Buranın kurulmasının sebebi büyük ölçüde, tıbbî yardımı acil servis ya da ilk yardım merkezine benzer bir şekilde verilmesini sağlamaktır (Sayılı, 1987: 147).

Mısır'da İbn Tulun'dan sonra devlet kuran İhşîdîler'in dördüncü hükümdarı Kâfûr el-İhşîdî de 957 yılında Fustat'ta "Bîmâristânü'l-Esfel" adıyla anılan bir hastahane kurmuştur (Terzioğlu, 1992: 166).

Halife el-Mu'tazîd döneminin komutanlarından olan Bedr el-Mu'tezîd'i ve "Gûlam el-Mütezed" diye anılan Bedr'in (öl. 902) başarılarından dolayı geniş yetkiler elde etmiştir. Bunun üzerine Bedr, Abbasi halifesi Mu'tezîd adına Bağdat'ta birçok bayındırlık faaliyetinde bulunmuştur. Bu faaliyetlerinden biri de Mu'tezîd döneminde (892-902) bir hastane yaptırmıştır. Bedrî'l-Mutazîd Hastanesi olarak anılan bu hastanenin yapımı için Sinan b. Sabit (öl. 943) görevlendirilmiştir. Bu hastane 306 (14 Haziran 918) yılında hizmete açılmıştır. İbn Ebî Usaybia'nın aktardığına göre bu hastane Bağdat'ın Muharrim semtinde inşa edilmiştir. Bu hastane zamanla gelişerek dönemin ünlü doktorları bu hastanede görev yapmayı tercih etmişlerdir. Bu doktorlardan biri Muhammed b. Zekerîya er-Razî'dir. Razî otuz yaşlarında Rey'den Bağdat'a gelmiş ve Bedrî'l-Mu'tezîdî hastanesinde görev yapmıştır (Kitapçı, 2008: 116-117; Terzioğlu, 1992: 164). Bu hastanenin kuruluşunda aylık 600 dinar harcanmıştır. Bu hastanenin giderleri Halife el-Mütevekkil' in annesi Şuca Hatun'un kurduğu vakıftan karşılanıyordu. Bu hastanede tüm Bağdat halkı hiçbir ayırım yapılmadan sağlık hizmeti verilmiştir. Burada yatan hastalardan ücret alınmadan tedavileri yapılmıştır. Hastanede, birçok pratisyen hekim ve hizmetli de çalışmaktaydı. Bu çalışanların aylıkları da kendi derecelerine göre belirleniyordu (Yıldırım & Altungök, 2015: 278; Kitapçı, 2008: 120-122; Bakkal, 2021: 168).

X. yüzyılda kurulan İslâm dünyasının en ünlü hastahanesi, ise Büveyhî Emîri Adudüddeve'nin 981 yılında Bağdat'ın batısında Dicle'nin kenarında yaptırdığı Bîmâristân-ı Adudî'dir. Burasının Halife Mansûr tarafından inşa ettirilen Huld Sarayı'ndan hastaneye çevrildiği de söylenir. Bu hastane Bîmâristân-ı Adudî, şeklinde anılmıştır. Bu hastane Dicle nehri üzerinden suyunu alırdı. Râzî Bağdat gibi gelişmiş bir şehirde bu hastanenin kurulması

gerektiğini söylemiştir. Bedrû'l-Mu'tezidî hastanesi ile Adudî hastanesi birbirine karıştırılmıştır. Bunun sebebini ise İbn Ebû Usaybia şöyle aktarmıştır; Râzî bîmâristânın kuruluşundan elli yıl önce ölmüş olduğundan burada çalışmasına imkân yoktur. Bu yanlışlığın sebebi, Bîmâristân-ı Adudî ile Râzî henüz hayatta iken Bağdat'ta kurulan Bîmâristânü'l-Mu'tazidî'nin yazılışının benzerliği olsa gerektir (Terzioğlu, 1992: 165; Güner, 2005: 76-78).

Adudi hastanesinde operatör, göz doktoru ve kan alıcı vb. çeşitli dallara ait 24 doktor bulunuyordu. İbn Cübeyr 1184 yılında Bağdat'ı ziyaret etmiştir ve bu hastane ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır: Bu hastanenin yapımında kullanılan malzemeler özenle seçilmiştir. Bu hastane de çok fazla sayıda oda vardır. Bu hastanede hekimlerin pazartesi ve perşembe günleri hastaları muayene ettiklerini, gereken ilâçları tavsiye ettiklerini anlatmaktadır (Bakkal, 2021: 169). Bu hastanede bir konferans salonu ve kütüphane de vardı. Bîmâristânın bu bölümlerinde tıp eğitimi verilirdi. Öğrenciler ve doktorlar tıp ile ilgili konuları bu konferans salonunda konuşurlardı. Burda bulunan kütüphanede ise tıp ilmi ile ilgili kitaplar vardı. Öğrenciler bunları okuyup kendileri de daha sonradan kitap yazma işine başlamışlardı (Bayat, 2010: 209-211).

Bîmâristân-ı Adudî, Selçuklular zamanında Sultan Tuğrul Bey'in (1040-1063) emriyle veziri Amîdülmülk el-Kündürî veya Bağdat'ın ileri gelenlerinden Şeyh Abdülmelik b. Yûsuf tarafından yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemelere göre hastahannede hekim sayısı yirmi sekize çıkarılmış ve yoğun bir şekilde tıp eğitimine de başlanarak burası o dönemin en büyük tıp merkezine dönüştürülmüştür. Moğollar'ın 1258'de Bağdat'ı zapt etmesine kadar faal olan Bîmâristân-ı Adudî 'den bugüne hiçbir iz kalmamıştır (Terzioğlu, 1992: 165).

Abbasî dönemindeki diğer bir hastane ise Mervâne hükümdarı Nasrüddevle Ahmed b. Mervân (401-453-1011- 1061) tarafından Meyyâfarikin'e 414/1024 yılında kurulmuştur. Abbasî Halifesi el-Kâim Biemrillah zamanında kurulan bu hastane "Büyük Meyyâfarikin Hastanesi" olarak bilinirdi. Hastanenin şöyle bir kuruluş hikâyesi vardır; "*Mervânî hükümdarı Nasrüddevle Ahmed b. Mervân'ın bir kızı vardı ve onu çok severdi. Ancak bir gün kızı hastalanmış ve ölümlü pençeleşir hale gelmiştir. Kızını bu durumda gören Nasrüddevle iyileşmesi halinde, kızının ağırlığı kadar altını tasadduk edeceğine dair yemin etti. Zâhidü'l-Ulemâ unvanıyla bilinen Ebû Saîd Mansûr b. İsâ gelip kızı tedavi etti ve ölümden kurtulmasına vesile oldu. Kızın iyileşmesinden sonra Zâhidü'l-Ulemâ, Nasrüddevle 'ye tasadduk (bağışlamak sadaka vermek maddi yardım) etmeyi vaat ettiği altınlarla bir hastane yaptırıp böylece diğer insanların da sağlık hizmetlerinden*

faydalanması tavsiyesinde bulundu. Nasrüddevle bu tavsiyeye uyararak Zâhidü'l-Ulemâ 'ya büyük bir hastane yapmaya başlaması talimatını verdi. ” Bu paralarla hastane yapıldığı gibi, hastanenin bitiminden sonra Sultan, hastanenin idare ve bakım masrafları için ayrıca büyük bir vakıf tesis etti ve bu vakfa büyük miktarda para ve arazi vakfetti. Ayrıca bu hastane için, o dönemde ihtiyaç duyulan ve kullanılan sağlık malzemeleri bol miktarda satın alınmış bulunuyordu. Alınan malzemelerin hepsi de yeniydi. Meyyâfarikin hastanesi, muhtemelen Bağdat'taki Adudî Hastanesi gibi birkaç bölümden oluşuyordu (Bakkal, 2013: 26-27).

Abbasi döneminde kurulan bir diğer hastane ise 549'da (1154) Nureddin Zengî tarafından Dımaşk'ta yaptırılmıştır. Nureddin Hastahanesi olarak bilinen bu hastane Dımaşk 'ın fethini takip eden süreç içinde tamamlanmıştır. Binanın içinde yer alan bir kitabeden, yapının 682'de (1283) Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun tarafından yeniden tamir ettirildiğini gösterir. Bu hastanede hastanenin düzenini temizliğini sağlayan çalışanların sayısı oldukça yüksektir. Bu bîmâristanın masrafları vakıflar tarafından ödenirdi. Bu hastane günümüze ulaşan en eski hastahanedir. Günümüzde Arap Tıp ve Bilimler Müzesi olarak hizmet vermektedir (Beksaç, 2007: 262-263; Bayat, 2010: 209-211).

İslâm dünyasında kurulan bu hastaneleri Avrupalılar Haçlı seferleri sırasında tanımışlardır. Böylece Avrupalılar 1200'den itibaren Avrupa'daki ilk hastahanelerin kurulmasını sağlamışlardır (Bayat, 2010: 165).

Abbâsîler dönemindeki büyük hastaneler Bağdat, Şam ve Kahire'nin yanı sıra; Mekke, Kudüs, Halep, Harran gibi şehirlerde inşa edilmiştir. Hastalar bu hastanelere hiçbir ayırım yapılmaksızın alınmış ve tedavi edilmiştir. Yalnızca ruh hastalıklarını tedavide tımarhaneler de kadın, erkek ayrı biçimde düzenlenmişti. Her hasta demir parmaklıklı bir pencereden ışık alan ve “maksure” denilen bir hücrede oturuyordu (Yıldırım & Altungök, 2015: 276).

İslâm dünyasında hastanelerin birçok çeşidi vardır. Bu hastaneler verdikleri hizmetlere göre birbirinden ayrılmıştır. Hastaneler sabit bîmâristanlar ve sabit olmayan bîmâristanlar olarak ikiye ayrılmıştır (Çapan, 2019: 10).

Sabit bîmâristanlar işlevlerine göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmışlardır. Cüzzam bîmâristanları bu türlerden birisidir. Bu hastalık bulaşıcı bir hastalıktır. Bu sebeple cüzzamlı hastalar diğer insanları tehlikeye atmamak adına uzak yerlere götürülmüşlerdir. Bu faaliyeti ilk gerçekleştiren kişi Emevi halifesi Abdülmelik'tir. Bu tarz bîmâristan örneği ilk defa Şam şehrinde açılmıştır. Bu hastalar ücretsiz tedavi edilmişlerdir. Bu hastaların hizmeti için ayrı doktorlar belirlenmiştir. Yani bu hastaların tedavilerine önem gösterilmiştir. Bu hastalara

özel ayarlanan doktorlar uzun süre bu hastalarla ilgilenmişlerdir. Yapılan bu yenilikle kişilere özel sağlık hizmeti verilmesi sağlanmıştır (Öztürk, 2018: 83).

Diğer bir sabit bîmâristan çeşidi ise Akıl ve sinir hastalıkları bîmâristanıdır. Bu bîmâristan çeşidi İslâm dünyasında öncelikle Emevîler döneminde rağbet görmüştür. Bu akıl hastaları için hastanelere yeni bölümler eklenmiştir. Daha sonra ise tamamen akıl hastalıkları ile ilgili hizmet vermek adına bir bîmâristan inşa edilmiştir. Bu bîmâristan diğer bîmâristanlara göre ayrıcalıklı olmuştur. Bu bîmâristanları bizzat halifeler kendileri denetlemişlerdir. Bu bîmâristan cinsiyet ayrımına göre iki bina şeklinde ayrılmıştır. Bu bîmâristandaki hastalar düzenli bir şekilde uzman sinir doktorları tarafından özenle tedavi edilmişlerdir. Bu bîmâristandaki hastaların her türlü rahatı düşünülmüştür. Onlara özel bîmâristanın bir alanı hemşirelerin kontrolünde dolaşmaları için ayrılmıştır. Bu alanda onları rahatlatmak adına müzikler de dinlettirilirdi. Onların hizmetine verilen bîmâristandaki çalışanlar bu hastaların giyiminden yeme içmesine kadar her türlü ihtiyaçlarına yardımcı olurlardı (Çapan, 2019: 1).

Abbasi dönemi bîmâristanlarının genel olarak yapısı ve işleyişine bakacak olursak: Abbasi hastanelerinde her alan için gerekli tüm tıbbî malzemeler yeteri kadar bulunurdu. Bu hastanelerde doktorlardan ayrı olarak hastane temizliği ve düzenini oluşturmak için görevli kişilerde vardı. Bu kişilerin çalışma süresi ise hastanelerin sürekli açık olmasından dolayı günümüzdeki gibi nöbet şeklinde gerçekleştiğini varsayabiliriz. Hastaneler yine günümüzdeki gibi tedavi alanlarına göre bölümlere ayrılmıştır. Her hastanenin bir de eczanesi vardır. Bu eczanelerde mihtar isimli kişi çalışırdı (Öztürk, 2018: 110-113).

Abbasi döneminde kurulan hastaneler herkese eşit oranda ayrıcalık yapmadan hizmet vermişlerdir. Hastanelerin insan sağlığını koruma hizmetlerinin yanında tıp öğrencilerine eğitim verme gibi görevleri de vardı. Öğrenciler teorik anlamda aldıkları bu eğitimi hastanelerde açılan salonlarda yaparlardı. Doktorlar ise kurulan bu salonlarda birer öğretmen gibi görev yapıyorlardı (Çapan, 2019: 9).

İslâm dünyasındaki doktor-hasta ilişkilerine bakacak olursak; Abbâsîlerde hasta haklarını koruyan gerekli kurumlar her daim hizmet vermiştir. İslâm dünyasındaki doktor-hasta ilişkilerine bakacak olursak; Abbâsîlerde hasta haklarını koruyan gerekli kurumlar her daim hizmet vermiştir. Doktorlar da bu haklara yönelik davranarak hastaları tedavi etmişlerdir. Doktorların hastalara karşı her daim saygılı ve anlayışlı olmaları gerekirdi. Doktorlar hastayı tedavi ederken rahatsızlığının sebebini öğrenerek buna uygun bir tedavi yöntemi belirleyip ilaç hazırlarlardı. Hazırladıkları ilaçları reçeteye kaydederek bu reçeteyi hastanın

refakatçisinin yanında verirdi. Doktor hastayı ilk üç gün kontrol edip ilaç verirdi. Hasta eğer üçüncü gün iyileşirse doktor bu hizmetinin karşılığını alırdı. Eğer iyileşemezse de doktor hastanın refakatçisine diyetini öderdi. (Yıldırım & Altungök, 2015: 276).

Sonuç olarak Abbasi döneminde kurulan hastanelerin faaliyetleri ile tıp alanında gelişme sağlanmıştır. Hastaneler vakıflara bağlanarak dönemine göre gerek bölümlere ayrılması gerek sağladığı imkanlar sebebiyle günümüz modern hastanelerine benzer özellikler göstermişlerdir.

5.2 Tıp Eğitimi

Abbâsîler döneminde kurulan hastanelerin hasta kişileri sağlığına kavuşturmak gibi birinci hizmetlerinin yanında tıp eğitimi vermek gibi görevleri de vardı. Abbasi toplumu insan sağlığını önemsemiştir. İnsanlar bu konuda Hz. Peygamber'i örnek almışlardır. O kendi sağlığını korumak için gerekli şeylere dikkat ederek Arap toplumuna da bu konuyu önemsemeleri gerektiğini anlatmıştır. Onun bu konudaki tavsiyeleri Tıbbü'n-Nebevî ismiyle bir bilim şekline dönüşmüştür. Böylece Müslümanlar Tıp ilmini benimsemişlerdir. Bunun doğrultusunda Abbâsîler dönemine gelindiğinde hekim ve hastane sayılarında artış yaşanmıştır. Fakat hekim sayısı fazla olmakla beraber o dönemde günümüzdeki kadar çok sayıda tıp fakültesi bulunmuyordu. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde Abbâsîler döneminin şartlarına göre hekimlerin nasıl yetiştikleri nasıl bir eğitim aldıkları anlatılmaya çalışılmıştır (Yıldırım & Altungök, 2015: 275).

Hastaneler, doktorlarla hastaların bulunduğu ve öğrencilerin tıp eğitimini aldıkları sağlık merkezleridir (Bakkal, 2021: 166-167).

Cüdişâpûr'da kurulan hastane Abbâsîler döneminde hastanelerin kurulmasında önemli bir yere sahiptir. Cüdişâpûr hastanesi günümüzde kurulan eğitim ve araştırma hastanelerinin ilk örneklerini oluşturmaktadır. Bu hastanede tıp öğrencilerine uygulamalı eğitim verilmekteydi. Cüdişâpûr'daki bu hastanenin yanında bir de tıp okulu kurulmuştu. Bu hastane ve tıp okulu için aynı zamanda tıp eğitimin alındığı ilk yerlerdir de diyebiliriz (Bakır, 2018: 58-59).

Kurulan bu okula Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr (241-273), dönemin bilgili kişilerini davet etmiştir. Bu okula gelenler arasında Nesturîler ile Atina Okulu'ndan kovulan kişiler de vardır. Bunun üzerine Hükümdar I. Hüsrev (531-579) bu bilginlerden yararlanmak için Cüdişâpûr'daki bu tıp okulunu kurmuştur. Böylece bu şehre gelen bilim adamlarını bu

okula toplamışlardır. Böylece bu tıp okulu bir ilim merkezi haline gelmiştir. Bu okulda birçok tıp alimi yetişmiştir. Bu tıp alimlerine örnek olarak; Hz. Peygamber döneminin en ünlü hekimi Hâris b. Kelede, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın doktoru; İbn Esâl en-Nasrânî, Curcîs b. Cibrâîl b. Buhtîşû, Buhtîşû b. Curcîs, Cibrâîl b. Buhtîşû, Buhtîşû b. Cibrâîl ve Sâbûr b. Sehl gibi isimleri verebiliriz (Uslu, 1993: 117; Söylemez, 2003: 76).

Cündîşâpûr tıp okulunun ileri seviyede eğitim vermesinde Edessa (Urfa) okulundaki Süryanî doktorların katkısı fazladır Barsuma, Yuhanna ve Nersi isimli bilim adamlarının Edessa'daki tıp okullarının dağılması üzerine bunlar da Cündîşâpûr okuluna yerleşmişlerdir. Tüm bu gelişmeler sonucunda bu Cündîşâpûr tıp okulu I. Hüsrev döneminde altın çağını yaşamıştır. Bu okula ders vermek için gelen Yunan hekimlerinde bu okulun gelişmesinde katkıları vardır. Hindistan tıbbına ait tedavi yöntemlerinin çoğu, bu dönemde Cündîşâpûr'a taşınmıştır. Hindistan'dan Cündîşâpûr'a gelen hekimler Susruta ve Charaka gibi Hint hekimleri de kendi tıbbî birikimlerini buraya kazandırmışlardır. Özellikle Susruta, bu dönem tıbbının en önemli isimlerinden biridir. Bu okula gelen Yunanlı hekimlerin Hipokrat tıbbı üzerine vermiş oldukları eğitimden dolayı okulun ismi "Hipokrat Tıp Okulu" olarak anılmıştır (Bakır, 2018: 57).

Cündîşâpûr tıp okulunda eğitimin kaç yıl sürdüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu okulda ders kitabı olarak Hipokrat'ın 12 kitabı ile Galen'in dokuz kitabı ve Diskorides'in "Kitâbu'l-Haşâîş" isimli kitabı okutulmaktaydı. Öğrenciler hazırlık sınıfında matematik hendese ve mantık derslerini alırlardı. Çünkü bu okuldan doktor olarak mezun olan kişiler ilaç yapabilecek ve gerekirse kendi hastanelerini kurabilecek şekilde eğitim almaları zorunluydu. Matematik bilmeyen bir tabibin ilaç oranlarını tutturamazdı hendese bilmeyen bir hekimin ise kendi hastanesini kurarken zorluklar yaşardı. Mantık dersleri ise bilimsel düşünmenin kaynağı olduğu için verilmesi zorunluydu. Cündîşâpûr tıp okulunun eğitim dili ise bazı araştırmacılara göre Arapça bazılarına göre Yunanca bazılarına göre ise Pehlevicedi. Cündîşâpûr tıp okulunda eğitim gören öğrencilerin sayısı ve barınmaları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Cündîşâpûr tıp okulundan mezun olanlar genellikle Sasani sarayı vilayet merkezleri askeri garnizonlar ve hastanelerde görev yaparlardı (Söylemez, 2003: 83-89).

Cündîşâpûr'da kurulan tıp okulunda anlatılan derslerin içeriği ise cilt hastalıkları, cerrahi, göz hastalıkları, revani (ruhsal) hastalıklar, kimyagerlik, eczacılık, diş hastalıkları, veterinerlik ve sıhhiye gibi konulardır. Hûzistan bölgesinde devam eden savaşlar yüzünden

Cüdişâpûr gittikçe artan bir hızla önemini kaybetti. Hekimler şehri terk edip Bağdat'ta gelmeye başladılar (Uslu, 1993: 117-118; Bakır, 2018: 57-61).

Abbasi halifesi Mansûr döneminde (754-775) Bağdat şehrinin kurulması ile sarayda Cüdişâpûr Bimâristanı'nının hekimlerinden yararlanmıştı. Çünkü Cüdişâpûr'daki doktorlar bilginler Bağdat'a doğru gelmeye başlamışlardır (Söylemez, 2003: 99).

Abbasi halifesi Harunürreşid döneminde ise halife Cüdişâpûr hekimlerinin başarıları üzerine Cibrâil b. Buhtîşû'a (ö. 213/828) Bağdat'ta bir hastane inşa etmesini emretmiştir. Böylece Bağdat'ta Cüdişâpûr'a benzeyen bir hastane kurulmuştur. Bu hastane İslâm tarihindeki kurulmuş ilk teşkilatlı hastane vasfıyla açılmıştır. Bu hastanede de tıp eğitimi verilmiştir (Yıldırım & Altungök, 2015: 275).

Bu yeni hastahänenin bütün hekimleri ve burada eğitim gören öğrencileri Cüdişâpûr'dan gelmiştir. Böylece Sasaniler dönemindeki eğitim ve araştırma hastaneleri geleneği, Abbâsîler dönemine taşınarak devam etmiştir. Cüdişâpûr'daki hastane ve tıp okulunun benzerleri sadece Bağdat'ta değil aynı zamanda Şam, Şiraz ve Kahire'de de inşa edilmiştir (Zeydân, 2012: 206).

İbn Ebî Usaybia, Abbasi doktorlarının tıp eğitimi ile ilgili tecrübelerini şu şekilde aktarmıştır; İbn Ebî Usaybia, Abbasi döneminin tecrübeli doktoru Mühezzebiddîn çalıştığı hastanesinde hastaları ile çok ilgili olduğunu onları tedavi ederken özenle davrandığını ve onların ilaçlarını da kendisinin hazırladığını belirtmiştir. Hastalarının tedavisi bittikten sonra ise tıp eğitimi almak isteyen öğrencilere yardımcı olduğunu söylemiştir. Bu eğitimi ise kendi evinde yaptığını söylemiştir. Diğer bir doktor Ya'kûb ile ilgili ise yine tecrübeli bir doktor olduğunu hastalarını tedavi ettikten sonra tıp eğitimi verdiğini de belirtmiştir. (Bayat, 2010: 21).

Abbâsîler döneminde kurulan hastanelerde büyük konferans salonları ve kütüphaneler de bulunurdu. Doktorlar ve tıp öğrencileri de bu salonlara gelerek teorik tıp derslerini burada işlerlerdi. Bu salonlarda bazı tıbbi vakaları tartışma fırsatı da bulurlardı. Kütüphanelerde ise birçok tıbbi kitap bulunurdu. Tıp öğrencileri bu kütüphaneler ve konferans salonlarının duvarlarında bulunan dolaplardaki tıp kitaplarından faydalanırlardı. Bunun sonucu olarak da birçok tıp kitabı telif edilmiştir (Bayat, 2010: 209-211; Çapan, 2019: 1209).

Abbâsîler döneminde hastanelerin yanında tıp eğitimi amaçlı tıp okulları da kurulmuştur. Bu okulların sayısı hastanelere oranla fazla değildir. Çünkü bu dönemde hastaneler aynı

zamanda bir tıp okulu işlevi de görüyorlardı. Tıp okullarının bir kısmı yatılı olması sebebiyle öğrenciler zamanlarının tamamını tıp bilimini öğrenmek için harcıyorlardı (Bakkal, 2021: 171).

Bu tıp okulları İskenderiyye, Harran, Nusaybin, er-Ruhâ ve Cündişâpûr gibi Şam bölgesi kentlerindeki Süryanî tıp okullarıdır (Gençel Efe, 2019: 16).

Bu Süryani tıp okullarından biri “Harran Tıp Okulu” dur. Bu okul da tıp öğrencilerinin yetiştiği bir okuldur. Bu okul Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz’in Mısır’dan bir doktoru çağırması ile faaliyete geçmiştir. Abbâsîler zamanında ise bu okuldan mezun olan kişiler Bağdat gibi şehirlere gelerek bilgilerini buraya taşımışlardır. (Bakkal, 2021: 171).

Diğer bir tıp okulu ise Buhtîşû ailesinin hekimlerinden Ubeydullah b. Buhtîşû (ö 396/1006)’nün isteği üzerine kurulmuştur. Bu hekim Ebü’l-Kâsım b. Abbâd’ı tedavi etmek için Rey şehrine gitmiştir. Tedavi bittikten sonra bu Rey tıp merkezinin kurulmasını istemiştir. Burası bir hastane olmamakla beraber zaman zaman hastaların tedavi edildiği bir tıp okuluymuştu (Yıldırım & Altungök, 2015: 286).

İslâm dünyasında tıp ile ilgili bilgilerin anlatıldığı mekanlardan bir diğeri de doktorların kendi evleridir. Bazı doktorlar tıp ile ilgili bilgilerini kendi yaşam alanlarında anlatmışlardır. Böylece bu doktorların evleri bir eğitim kurumu işlevi görmüştür. Bu doktorlara örnek bir isim ise İbn Sina’dır. O, evinde öğrencilerine “*el-Kānûn fi ’l-tıbb’i*” isimli kitaptan derslerini anlatmıştır. Ebû Mansûr İbn Zeyle, Ebû Abdullah el-Ma’sûmî ve Behmenyâr b. Merzûbân el-Âzerbaycânî’nin bu öğrencilerden oldukları bilinmektedir. Abbâsîler dönemindeki bazı medreselerde de tıp eğitimi verilmekteydi. Yani bu durum bize hekimlerin tek bir tıp merkezinden yetişmediklerini göstermektedir (Bakkal, 2021: 184).

Abbâsî Halifesi Müstansır (ö. 640/1242), döneminde kurulan Müstansırıyye Medresesi de tıp eğitimi verilen bir yerdir. Bu medrese halifenin sarayının hemen yanında yaptırdığı medresedir. Halife Müstansır tıp eğitimi verilen bu medreseye 80 bin kitap bağışlamıştır. Bu medresenin kütüphane bölümünde farklı dillerde kaleme alınmış tıp alanıyla alakalı kitaplar bulunurdu. Tıp öğrencileri bu kitaplardan da yararlanmışlardır (Sezgin, 2015: 164).

Müstansırıyye medresesinde verilen tıp eğitimi medresenin “dârüttıb (Bîmâristan)” diye adlandırılan bir bölümünde yapılırdı. Müstansırıyye medresesinin vakıf şartlarında tıpla ilgili teorik ve pratik dersleri vermesi için Müslüman ve kendi alanında uzman bir doktorun atanması şartı konulmuştu. Medresede ders verecek doktor için ise her gün erkenden gelip

medresede kalan talebeleri muayene etme de vakıf şartlarındandır. Bunun dışında tabibin buraya gelerek diğer hastalarla da ilgilenmesi ve tedavi etmek amacıyla vereceği ilaçların temini konusunda yardımcı olması da vakıf şartları arasındadır. Ayrıca tıp ilmiyle uğraşacak on Müslüman öğrencinin buraya alınması yine vakfiyede belirtilen şartlar arasındadır (Gözütok, 2012: 266-268).

Tıp eğitimi verilen diğer medreseler ise; Kahire'deki Müeyyediyye medreseleri ve Memlükler döneminde Şam'da, yalnız tıp eğitimi veren 3 medrese faaliyet göstermiştir: Tıp talebesinin, nefsinin kötülüklerden arındırması ve faziletli bir şahsiyet olması için ahlak bilimini, akıl gözünün açılması için geometri ve astronomiyi öğrenmesi gerektiği, bundan sonra tıp bilimini iyice öğrenebileceği düşünülmüştür (Bayat, 2010: 211-212).

Hastanelerin tıp eğitimi işlevi göstermesi ve tıp eğitimi veren tıp okulları ve medreselerinin açılmasıyla tıp ilminde gelişme sağlanmıştır. Böylece tıp ilmi Cerrahiye⁸, Kahale⁹, Tabbaun,¹⁰ El-Mucebbirun¹¹ ve El-Nefsemiyun¹² şeklinde branşlara ayrılmıştır. Hastanede çalışan görevlilerde kendi aralarında temizlik işiyle uğraşan görevliler, doktorların yardımcıları, hastanenin müdürü vb. sınıflandırılmıştır. (Çapan, 2019: 3).

Tıp eğitimini tamamlayan öğrenciler eğitimleri bittiklerinde bugünkü teze benzeyen bir eser yazıyorlardı. Bu eser kabul edildiği zaman diplomasını alıyor ve Hipokrat andını içerek hekimlik mesleğini icra ediyorlardı (Kitapçı, 2008: 83). Hipokrat andı tıpta meslek ahlakı denilince ilk akla gelen şeydir. Bu anda göre hekimliğin eşitlik anlayışı, bütün insanları ırk, dil, din, cinsiyet, sosyal sınıf gözetmeksizin eşit görmektedir. Hipokrat andını kabul etmiş İslâm alimleri İslâm'ın değerleri ile tıp etiğini iyi sentezleyerek, bu alanda gelişmeye çalışmışlardır (Gençel Efe, 2019: 25-26).

Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh döneminde yaşanan bir olay sonucunda ise hekimlerin denetlenmesine yönelik bir uygulama başlamıştır. Bu olaya göre bir hasta hekimin yanlış tedavi metodu neticesinde ölmüştür. Bunun üzerine ölenin akrabaları hekimi halife Muktedir'e şikâyet etmiştir. Halife de dönemin başhekimini Sinan b. Sabit'ten (ö. 331/943) ehliyetli olmayan kişilerin doktorluk yapmamasını istedi. Sinan b. Sâbit de hekimlerin imtihana tabi tutulduktan sonra bir şahadetname alarak hekimliğe devam etmeleri gerektiğini

⁸ cerrahi operasyonları yapan kişiler

⁹ göz hastalıklarını tedavi eden kişiler

¹⁰ Dahili ve batıniyye hastalıklarını tedavi eden kişi

¹¹ Kırık olan kemikleri tedavi eden kişilerdir

¹² Akıl ve nefis hastalıklarını tedavi eden kişi ile ilgili ihtisas eden kişidir

muhtesibi olan Ebu Batiha'ya söyledi. Bu olaydan sonra hekimler artık o imtihanı geçmeden hekimliklerine devam edememişlerdir. Bu İmtihana giren hekimlerin sayısı, şöhretleri her türlü şüphenin fevkinde olanlar veya hükümetin hizmetinde bulunanlar hariç, 800'ü geçiyordu (Bakır, 2000: 270; Hitti, 1989: 557).

Doktorlar almış oldukları eğitimin sonucunda: hekim-Tabîb (âlim, filozof, hekim tipi), kehhal (göz hekimi), cerrah (operatör), mogabarrin (ortopedist), saydalani (eczacı) ve berber (kan alan ve dış çeken) gibi isimlerle mesleklerine devam etmişlerdir. (Bayat, 2010: 21).

Hekimler uzmanlık alanlarına göre; hekim-Tabîb (âlim, filozof, hekim tipi), kehhal (göz hekimi), cerrah (operatör), mogabarrin (ortopedist), saydalani (eczacı) ve berber (kan alan ve dış çeken) şeklinde sınıflandırılıyorlardı (Yıldırım & Altungök, 2015: 276).

Tıp ilminin gelişmesinde ailelerin de bir katkısı vardır. O dönemlerde eğitim ve öğretim ailelerin imkân ve iznine kalmıştı. Tıp eğitiminde de durum böyleydi. Tıp mesleğini öğrenen aileler çocuklarının da bu mesleği öğrenmelerini isterlerdi. Doktorluk mesleği hem para hem itibar kazandıran bir meslekti (Bakkal, 2021: 176).

Sonuç olarak Abbâsîler dönemi tıp eğitimi, tıp eğitimine ilgili gençler arasında hastahanelerde, medreselerde, tıp okullarında veya büyük hekimlerin evlerinde dersler alarak, şehir şehir gezip ülkenin tanınmış hastahanelerinde pratik yaparak veya büyük hekimlerin belirli kitaplarını okuyarak verilmiştir. Buralarda olan tıp eğitimi günümüze benzer şekilde uygulamalı ve teorik olarak verilmiştir. Konunun başında araştırmamızın amacı Abbâsîler döneminde tıp eğitiminin nasıl olduğu ve hekimlerin nasıl yetiştikleriydi. Araştırmamızın sonucuna göre ise İslâmi dönem doktorları tek bir merkezde yetiştirilmemişlerdir. Onlar hastaneler, tıp okulları ve tıp medreselerinin yanı sıra, hekim evleri gibi eğitim müessesesi olarak faaliyet gösteren yerler de dahil olmak üzere tıp eğitimi almışlardır. Öğrencilerin bu eğitimden mezuniyetlerine ise günümüzdeki teze benzeyen bir çalışma hazırlamaları ile olurdu. Bu çalışmanın kabul edilmesi ile Hipokrat andını içip doktorluk mesleğine başarlardı. Doktor olarak görevine başlayanlar ise o dönemin ünlü hekimi Sinan b. Sabit'in yaptığı sınavdan geçebilirlerse mühürlenmiş hekimlik ve görev belgelerini alırlardı. Bu uygulamada amaç tıbbi bilgisi eksik olanları görevden alarak toplum sağlığını korumaktır.

5.3 Eczacılar ve İlaçlar

İnsanlar hastalıklardan kurtulma şifa bulma ve tedavi olmak için eski dönemlerden itibaren hep bir çaba sarfetmişlerdir. Hz. Peygamber'in de bu konudaki öğütleri ve faaliyetleri sonucunda tıp ilmine karşı bir ilgi oluşmuştur. Zamanla tıp alanında gelişmeler sağlanarak hastaneler, tıp okulları ve tıp medreseleri gibi kurumlar da açılarak tıp ilmi gelişmiştir. Tıp ilminin gelişmesi ile tedavilerde kullanılan yöntemler de gelişmiştir. Bu yöntemlere bağlı olarak tedavilerde kullanılan ilaç yapımı bir meslek haline dönüşmüştür. Çalışmanın bu bölümünde eczacılık şeklinde adlandırılan bu mesleğin Abbâsiler dönemindeki gelişimi anlatılmaya çalışılmıştır.

Eski Türkçe'de ilaç ve deva kelimelerinin yerine em, ot kelimeleri kullanılmıştır. Em'den türeyen emlemek sözcüğü ise hastalıkları ilaçlarla tedavi etme anlamına gelir. Eczacı sözcüğü ise emci sözcüğü ile ifade edilmiştir (Bayat, 2010: 247).

Eczacılık kelimesi ise Arapça'ya Sanskritçe 'den geçmiştir. Eczacılık kelimesi yerine Arapça'da Saydele kelimesi kullanılmıştır. "Fenn-i saydelani" ve "fenn-i ispençiyaride" kelimeleri de yine eczacılık anlamına gelmektedir. İlk dönemlerde eczacılık hekimler tarafından yürütülüyor ve hekimler hastaları için uygun gördükleri ilaçları "kökçü, otçu" veya "attar" adı verilen esnaf grubundan sağladıkları ilaç ham maddeleriyle kendileri hazırlıyorlardı. Hekimlik ve eczacılık bilimlerinin birbirinden ayrılması ise ancak IX-XII. yüzyıllar arasında ve her ülkede değişik zamanlarda gerçekleşmiştir. İslâm dünyasında bu ayrılma Abbâsiler döneminde IX. yüzyılda başlamış ve bu dönemde hekimlerden ayrılan eczacılar attarlardan da ayrı kabul edilmiştir (Baytop, 1994).

Attar kelimesi Arapça'da saydalî veya saydalânî (eczacı) ile aynı anlamda kullanılmıştır. Türkçe'de ise genellikle aktar şeklinde ifade edilmiştir. Attar "ecza deposu sahibi" anlamında da kullanılmıştır. Attarın görevi ise şifalı bitkileri ve bunlardan yaptığı ilaçları (akkâr, çoğulu akâkîr) satmaktır. Bu görev Hz. Peygamber döneminden beri faaliyette olan bir meslektir. Bu attarların dükkanları ise ilk eczane tarzı dükkanlardır. Attarların mesleklerini icra edebilmeleri için birtakım bilgilere hâkim olmaları gerekiyordu. Bu bilgiler attarların dükkanlarında satacakları ürünlerinin ne şekilde bozulmadan muhafaza edeceklerini bilmelerine yönelik bilgilerdir. Attarların dükkanlarında sattıkları ürünlerin bir kısmı kuru şekilde muhafaza edilip satılırdı. Diğer bir kısmı ise ilaç hazırlarken kullanılan maddelerdir. Bu maddeler ise tek tek satılırdı. Eczanelerin açılmasıyla tütün ve kahveden boyaya kadar çeşitli şeyler satmaya başlayan attarların eczacılığın gelişmesiyle birlikte de

faaliyetleri iyice kısıtlanmıştır. İslâm dünyasında Kûhîn el-Attâr gibi tanınmış bazı tıp ve eczacılık âlimlerinin bu mesleğe nisbetle anılmaları yanında, muhtemelen bir geçim vasıtası veya ek bir gelir temini maksadıyla itriyat ve ilâç ham maddesi ticareti yapan veya bu işle uğraşan baba ve dedelerine nispetle “attar” lakabıyla anılan birçok âlim ve edip vardır. Bunlar arasında en meşhuru Ferîdüddin Attâr’dır (Sarı, 1991).

Tıp ilmi Hz. Peygamber’in insan sağlığına önem vermesi, hastalıklardan korunma ve onları tedavi etme üzerine tavsiyeleri bir “Tıbb-ı Nebevi” olarak günümüze kadar gelmiştir. Hz. Peygamber “*Her bir hastalığın bir ilâcı vardır, eğer o ilâç hastalığı tedavi ederse, hasta Allah’ın izni ile şifa bulmuş olur*” diyerek hasta olanlara karşı şifa arama ve bulma yollarını ve kapılarını sonuna kadar açmıştır. Bunun sonucunda ise tıp ilmi gelişerek önce hekimler ortaya çıkmış daha sonra ise IX. yüzyılda eczacılık bir meslek olarak hekimlikten ayrılmıştır (Kitapçı, 2008: 108).

İslâm tıbbı ve eczacılığı Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma, Hint, Çin ve İran medeniyetlerinden çok şey almıştır. Örneğin Mısır tıbbından ilâç koleksiyonu alınmıştır. Mısır tıbbında çeşitli maddelerin karışımından meydana gelen bir takım ilâç ve reçetelerle de karşılaşılmaktaydı. Sarımsak ve pırasa hafif astrenjan ve antiseptik hassaslarıyla maksada elverişli bir şekilde böcek ısırıklarına ve cilt tahrişlerine karşı tavsiye edilmiştir (Bakır, 2000: 261).

Hindistan’dan, ise üd getirilmiştir. Diğer yandan Abbâsîler, ilâç sanayinde kullanmak üzere çeşitli ana maddelere ihtiyaç duymuşlardır.¹³ Bu maddeleri ilâç üretiminde kullanıp eczanelerde ilâç satışlarını yapmışlardır (Yıldırım & Altungök, 2015: 290).

Özellikle Râvend¹⁴, İslâm dünyasında kullanılan önemli bir hammaddeydi. Râvendin üç çeşidi vardı. Sınî (Çin kökenli) ve Zenci (Afrika kökenli) olarak adlandırılan türlerine “kadim” (eski) türki (Türk illerinde yetişen) denilen türüne ise, “cedid” (yeni) adı verilmekteydi. Bu türler arasında en kaliteli olanı Sınî (Çin kökenli) idi. Bir diğer râvend türü olan Şâm râvendî (papaz râvendî) ise bugünkü Ürdü’nün başşehri Ammândan

¹³ misk, karanfil sandal, kâfûr, za’ferân, zebâd, lâden, sümbül, lebenî ve beng zencefil, havlican otu, anason, gârikûn, uşak, sekencebîn, şirihaşek, styraks, belsemin, nane, Ürdün helilesi, kene otu, üzüm suyu, Hind kamışı, sinameki. Bkz. Taner Yıldırım,, Ahmet Altungök, "Abbâsîler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 25 / 2, 2015, s.290.

¹⁴ Bir el büyüklüğünde dışı boz, içi kan kırmızısı otsu bir bitki türüdür. Hafif yumuşak ve çabuk ufalanan bir özelliğe sahip olan bu bitki ağızda çiğnendiğinde bir yapışkanlık yenildiği zaman ise bir tatsızlık meydana getirir. Bkz. Abdülhalik Bakır, Orta çağ İslâm Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000, s.283.

getirilmekteydi. Bu râvend türü, insan sağlığına zararlı olduğu için veteriner hekimler tarafından hasta hayvanlara içirilmiştir. Bundan dolayı “râvendü’ ddevâb” (hayvan râvend’i) şeklinde anılmıştır (Bakır, 2000: 284).

İslâm dünyasında ilaç üretimi konusunda kullandığı maddelerin temininde bir sorun yaşanmıyordu. Çünkü İslâm dünyası yer altı kaynakları bakımından oldukça iyi durumdaydı. Ulaşılabilen hammaddeler deniz ve kara ticareti yoluyla Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Avrupa’dan temin edilmekteydi (Bakır, 2000: 288).

Arap tıbbında diş-damak hastalıkları ile verem hastalığının tedavisinde kullanılan karabiber Hicaz ile Yemen bölgelerinde tüketiliyordu. İştah açıcı ve yatıştırıcı olarak kullanılan safran ise za’ferân olarak biliniyordu ve eczacılıkta kullanılıyordu (Yıldırım & Altungök, 2015: 130).

İslâmi dönemde parfüm niyetine kullanılan hammaddelerin yeri de önemlidir. Bu hammaddelere ulaşmak İslâm dünyasının zengin maden yataklarına sahip olması nedeniyle oldukça kolay olmuştur (Bakır, 2000: 322).

Abbâsîler döneminde ilaç yapımı ile ilgili olarak Abbasî halifeleri çok sayıda doktorun katıldığı tıp kongreleri düzenliyorlardı. Bu kongrelerde doktorlar ilaç yapımında kullandıkları hammaddeler ve araştırma sonuçlarını açıklarlardı (Yıldırım & Altungök, 2015: 289).

Halid b. Yezid, İskenderiye’deki Yunan Okulundan ilaç hazırlama usullerini öğrenip İslâm dünyasına kazandırmıştır. Daha sonradan bu birikime Cafer-i Sâdık (ö. 140/757), Cabîr b. Hayyân, el-Kindî ve er-Razî ise eklemeler yapmışlardır. El-Birunî (ö. 443/1051) ise tarif usûl ve prensiplerini belirleyerek eczacılık ilmini mükemmel ve müstakil bir ilim hâline getirmiştir (Hitti, 1989: 557).

Abbâsîler döneminde hastalıkların tedavisinde kullanılan hap, şurup, toz, pastil, macun, yağ ve merhem türünden ilaçlar hem hastahanelerde hem de büyük şehirlerde açılan eczanelerde hazırlanıyordu. Genellikle bitki, ağaç, ot ve hayvansal kökenli maddelerden meydana gelen hammadde türünden basit ilaçlar ise, daha ziyade attarlarda satılmaktaydı. Abbâsîler döneminde şehirlerde kurulan hastanelerde durumu kötü insanlara ücretsiz de ilaç hazırlanıyordu (Bakır, 2000: 326).

İslâm tıbbının gelişmesinde Nesturîlerin ve Cündişâpûr Tıp Okulu'nun etkisi vardır. Bu okullarda yetişen hekimler Bağdat'a gelerek İslâm tıbbını geliştirmişlerdir (Şehsuvaroğlu, 1970: 141).

Tıp ilminin gelişmesine katkı sağlayanlardan biri ise büyük Türk komutanı Afşin olmuştur. Abbasi halifeleri Me'mûn ve Mutasım dönemlerinde Bağdat'ta birçok hekim olduğu gibi ilaç yapma işiyle uğraşan eczacılarda vardı. Fakat bu eczacılar eğitim almadan bilgisizce ilaç yapıyorlardı. Bu sebepten dolayı bir sürü hastanın ölümüne sebep oluyorlardı. Bu durum karşısında Afşin bu eczacıların bir denetime tabi tutulmasını istemiştir. Bu istek üzerine bu denetim için bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun kararına göre sahte ilaç hazırlayan eczacılar Bağdat'tan sürülerek cezalandırılacaklardı. Bu komisyon sayesinde insanlar daha güvenilir bir şekilde ilaç kullanmaya başlamışlardır (Zeydân, 2012: 363). Çünkü bu komisyonun verdiği karara göre bir eczacı ilaç hazırlayıp ilaç satabilecekti. Ayrıca bu denetimi başarıyla geçen eczacıya mesleğini yapabilmesi adına bir belge veriliyordu (Bakır, 2000: 290). Me'mun döneminde ise Yusuf Lakvetü'l-Kimyâî'nin tavsiyesi üzerine yine bir denetim daha olmuştur. Bu denetimde eczacıların sayısının artması ve sahte malzemeler satmaya başlamaları etkili olmuştur. Me'mun'un istediği ilaçlar yerine sarayına sahte ilaçların gelmesiyle ve yüksek fiyata saray hizmetlilerine satılması sonucu denetlenme olayı kesinleşmiştir (Öztürk, 2006: 186). Bu denetim muhtesipler tarafından yapılmıştır. Muhtesipler bu denetimi ilaçların klasik ve geçerli tıp kitaplarına göre ve temizliğe dikkat edilerek hazırlanmasına, hileli olmamasına, yüksek fiyatlarla satılmamasına gibi şartlara bakarak yapmışlardır (Bayat, 2010: 232).

Abbâsîler döneminde kurulan her hastanenin uzman ve diploması olan bir eczacısı vardı. Bu eczacının bulunduğu eczanede şurup, ilaç, ilaç terkipleri ve güzel porselen kaplar bulunurdu. Bu eczacılar ve ilaç terkipleri bir müfettiş tarafından denetlenirdi (Bakır, 2000: 277).

İslâm dünyasında ilk eczanenin Bağdat'ta 148(765) yılında faaliyete başladığı bilinmektedir. IX. Yüzyıldan itibaren ise toz, şurup, macun, tablet ve fitil gibi sayısı yetmiş dolayında olan ilaç çeşidinin üretildiği bir ilaç yapım laboratuvarı bulunan eczaneler açılmıştır. Eczanelerde kullanılan ilaçlar basit (el-edvîyetü'l müfrede) ve birleşik (el-edvîyetü'l-mürekkebe) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu basit ilaçlara modern eczacılıkta “drog” denilmiştir. Bu droglar bir tek maddeden ibaret olup aynı zamanda birleşik ilaçların ham maddesini oluşturmuştur. Bu bitkisel ve kimyasal kökenli basit droglara sonradan hayvansal droglar da eklenmiştir. Birleşik ilaçların kökeninde ise birden fazla basit ilaç bulunmaktadır. Bu ilaçlar

tedavi açısından birçok etkiye sahip oldukları için kullanım alanları çok daha genişdir (Baytop, 1994: 386).

İslâm dünyasında inanç, kültür, sağlık ve hammaddelerin, üretiminin çok olması ilaç üretimini gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişme ile hammadde üretimi ülkenin çeşitli yerlerine dağılmıştır. Yemen, gelişme gösteren şehirlerden birisidir. Bu şehirde amber, zaruvu ve lebenîsî meşhurken, Hindistan'ın miski, ûdu, sümbülü, karanfili ve kâfûrû, İran'ın za'ferânı, gülü ve çeşitli çiçekleri, bugünkü Doğu Türkistan bölgesinin zebâdı ve sandalı, Sicilya adası'nın lâdeni ve Arap yarımadası'nın bânı, güzel kokulu baharatı ve şifalı bitkileri çok meşhurdu (Bakır, 2000: 321).

İslâm dünyası eczacıları ilaç hazırlamayı geliştirdikleri gibi ilaç yapımında kullanılan alet ve teknikleri de geliştirmişlerdir. Bu aletler ve teknikleri Ebü'l-Kasım ez -Zehrâvi'nin (ö.404/1013)¹⁵ “*et- Tarif*” adlı ansiklopedik eserinin 28. risalesinde verilmiştir. Bunlar tenzu kursu (pastil) yapmakta kullanılan tahta kalıp diğeri ise suda kaynatılan veya su içinde uzun süre beklemeye bırakılan bitkisel maddelerin tortularını süzmeye yarayan üç katlı bir süzgeçtir (Baytop, 1994: 387). Müslümanlar Kâfur, sinameki, tamrhindi İshal yapıcı Çin Tarçını, helile ağacı, Hindistan cevizi, çavdar mahmuzu, havlican otu ve şimdi artık kullanılmayan bir sürü değerli deva maddesi ve ilaçları Batı'ya tanıtmışlardır (Karaimamoğlu, 2021: 164).

Tedavilerde kullanılan ilaçlardan bir diğeri olan şurup yapımı ise Abbâsîler döneminde önem arz eden bir konu olmuştur. Bu şurup yapma işini bu konuda tecrübeli ve ünü yayılmış eczacılar yapmışlardır. Bu eczacılar meslekte başarılı ilaçların ölçüsünü oranını bilen meslek erbabı kişilerin denetiminde çalışmışlardır. İlaç yapımında kullanılan ölçü ve oranlar İhtisab yasalarına göre belirleniyordu. Bu yasaların dışına çıkıldığı zaman yapılan ilaçlar faydalı olmaz hatta zararlı olurdu. Bu ihtisap yasalarının belirttiği kurallar şu şekildedir: “*Bu şurupçuların imal etmiş oldukları şuruplarda sadece temiz ve kokulu Mısır şekeri kullanmalarını, onları asla tiryak veya gül suyu ile hazırlanmış sıvı baldan imal etmemelerini, tıp kanunlarında geçen maddelere riayet etmelerini on ritl şeker üç buçuk ritl meyve suyu katmanlarını ve elma taze hurma ve menekşe şuruplarını (ishale sebebiyet vererek hastaya zarar vermesinden dolayı) limonla çoğaltmalarını istemekteydi.*”

¹⁵ Cerrahi alanında getirdiği yeniliklerle tanınan Endülüslü tıp alimi. Bkz. Esin Kâhya, “Zehravi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.44, İstanbul, 2013, s. 189-191.

Müslüman eczacılar bu yasalara uyarak 96 çeşit şurup üretmişlerdir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür; “*Gülsuyu şurubu, nilüfer çiçeği şurubu, tâze gül şurubu, gül özü şurubu, yoğunlaştırılmış gül özü şurubu, sade elma şurubu, boyalı elma şurubu, el-fethi elması şurubu, sıvı limon şurubu, olgun limon şurubu, kokulandırılmış limon şurubu, sekencebin şurubu, kara erik şurubu, vişne şurubu, sade ayva şurubu, kokulandırılmış ayva şurubu, ishal dondurucu ayva şurubu, tatlı nar şurubu, nar şurubu, şahtere şurubu, beyaz sandal şurubu, yoğunlaştırılmış sandal şurubu, ûd şurubu, buz şurubu, demirhindi şurubu, sinir otu şurubu, diken üzümü şurubu, haşhaş şurubu, Mersin ağacı şurubu, kuşkonmaz şurubu, lavanta otu şurubu, nergis şurubu, şeftali şurubu, nane şurubu, aspir şurubu, sirke şurubu, human şurubu, zambak kökü şurubu, Kâbe samanı şurubu, ağaç kavunu şurubu, incir şurubu, pelin otu şurubu, ada soğanı şurubu, sığır dili şurubu, bal şurubu, Karaman kimyonu şurubu, meyhoş şurup, çoban değneği şurubu, kokulu yonca şurubu, Mersin meyvesi şurubu, Mersin yaprağı şurubu, çöl üzümü çiçeği şurubu, katran şurubu, zift şurubu, sümbül şurubu, kekik otu şurubu, andız otu şurubu vs.” Abbâsîler döneminde üretilen ilaçlar ve ilaç yapımında kullanılan hammaddeler XI. Yüzyılda dünyanın her tarafına ihraç edilmiştir. Bunlar arasında madensel olanlarından Mısır şapı, Ermenistan poraksı, Sicilye kükürtü, Yahudi taşları, Berka veya Kurtuba toprağı, hayvansal olanlarından Bulgar kasturyomu (köpek balığının kuyruğu altında bulunan bir bezeden çıkan bir maddedir.) Fars veya Çin sınırındaki besoarı ve dövülmüş yılanların vücutların imal edilen Kudüs tiryak¹⁶ bitkisel olanlarından İslâm dünyasında buhur şeklinde yaygın olarak kullanılan kınab ve afyon otu sayılabilir (Bakır, 2000: 282-293). Tıp ve eczacılık gelişmesinde İslâm hekimlerinin etkisi olmuştur. Bu hekimler Fars, Hindistan ve Uzakdoğu'dan eczacılıkla alakalı birçok temel eseri Abbâsîler döneminde tercüme etmişlerdir. Buradan ulaştıkları bilgileri de Eski Yunan eczacılığı ile sentezleyerek kendilerine özgü bir İslâm eczacılık bilimi ortaya çıkarmışlardır. Tercüme faaliyetleri sonucunda tıp ve eczacılık alanında eser kaleme alan tıp bilginleri de olmuştur (Zeydân, 2012: 147).*

Huneyn b. İshak bunlardan birisidir. Huneyn b. İshak Dioscorides'in “*Materia Medica*” isimli eserini “*Kitab-al haşayiş*” adıyla halife el-Mütevekkil döneminde Arapçaya çevirmiştir (Yıldırım & Altungök, 2015: 289). İslâm dünyasının en büyük eczacı ve hekimlerinden biri olarak Ebûbekir Muhammed b. Zekeriya Râzî (854/932) de sayılır. Razi kendisinde bulunan ilmi tababete, gezdiği birçok bölgeden topladığı bilgiler sayesinde

¹⁶ Zehirlenmelere karşı kullanılan ilaç, antidot. Bkz. Necdet Okumuş, “Panzehir”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.34, İstanbul, 2007, s.159-160.

erişmiştir. Horasan bölgesinde bulunduğu sırada Sâ mânî hükümdarı Ahmed b. İsmail (907/913)'in özel hekim ve eczacısı olmuştur. Ahmed b. İsmail (907/913)'in vefatı ile 913'te isyan eden amcası Mansûr b. Ahmet'in de aynı şekilde özel hekim ve eczacılığını yapmıştır. Razi'nin eserleri arasında 50' den fazlası tababet ve eczacılığa aittir (Şehsuvaroğlu, 1970: 148).

Abbâsîler dönemindeki bir diğer hekim ve eczacı ise Birunî el-Hârizmî'dir. Birunî, şifalı otlara ve bitkilere yönelerek tecrübeler kazanmış ve meslek hayatı boyunca başarılar elde etmiştir. Bu başarılarını da meşhur eseri “*eş-Şaydene fi't-tıbb*” da kanıtlamıştır. Bu eserinde tıp, eczacılık, botanik ve filolojiden bilim tarihiyle ilgili bilgiler verir. Eserin Arapça tam metni ve İngilizce tercümesi *eş-Şaydele: “al-Bîrûnî's Book on Pharmacy and Materia Medica”* adı altında iki bölüm halinde 1973'te Karaçi'de yayınlanmıştır (Kitapçı, 2008: 138-140). Bîrûnî'nin eseri bazı kaynaklarda “*Kitâbü's-Şaydele*” olarak anılmaktadır. Fakat kendisi eserine “*Kitâbü's-Şaydene*” adını vermiştir (Kahya, 2009: 210). Bîrûnî bu eserini yazana kadar insanlar, ilaç hazırlarken Sâbur b. Sehl (ö. 255/868) ve İbnî Tilmîz (ö. 560/1164)'in aynı ismi taşıyan iki ilaç hazırlama kitabına, yani “*el-Akrabedhin*” adlı kitabına başvuruyorlardı (Yıldırım & Altungök, 2015: 289).

Abbâsîler döneminin ünlü tıp bilgini İbn Ebû Usaybia'dır. Tıp eğitimini Şam'daki Nureddin Şehit Darüşşifasında tamamlamıştır. Daha sonra ise Kahire'de Kalavun Hastanesi'nde Kehhallik- göz hastalıkları mütehassıslığı yaptığı gibi diğer taraftan da saray hekim ve eczacısı olmuştur. Tıp ve eczacılık alanında ise “*Uyun al-Enba fi Tabakat al-Etibba*” isimli bir eser kaleme almıştır (Şehsuvaroğlu, 1970: 157).

Abbâsîler döneminin ünlü hekimlerinden biri de İbnü'n-Nefis olarak tanınan Alâeddin Ebu Hasan Ali b. Ebî'l-Hazm'dır. İbnü'n-Nefis, ikinci İbn Sina olarak tanınmıştır. Tababet ve eczacılık alanında birçok eser kaleme almıştır. “*El-Mu'ciz ve şerh Tasrih el-Kanun*” isimli eserinde ise akciğer damarlarının anatomisinden bahsetmiştir (Bakır, 2000: 281-282).

Sonuç olarak İslâm tıbbı ve eczacılığı Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma, Hint, Çin ve İran medeniyetlerinden etkilenmiştir. Zamanla bu medeniyetlerin birikimlerini sentezleyip geliştirerek Abbâsîler döneminde eczacılık alanında gelişim yaşanmıştır. Bu gelişim sonucunda hekimlik ve eczacılık bilimi IX. Yüzyılda birbirinden ayrılmıştır. İslâm dünyasında ilk eczanenin Bağdat'ta 148(765) yılında faaliyete başladığı bilinmektedir. IX. Yüzyıldan itibaren ise ilaçların üretildiği ilaç yapım laboratuvarı bulunan eczaneler açılmıştır. Açılan bu eczaneler kurulan bir komisyonun verdiği karara göre bir eczacı

denetimde başarılı olursa eczacılık belgesi alıp mesleğine öyle devam edebilecektir. Bu duruma göre Abbâsîler döneminde zamanla eczacılık mesleğinde sahtekârlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat denetim ile bunun önüne geçilmiştir. Abbâsîler döneminde hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçlar ise hem hastahanelerde hem de büyük şehirlerde açılan eczanelerde hazırlanıyordu. Genellikle bitki, ağaç, ot ve hayvansal kökenli maddelerden meydana gelen hammadde türünden basit ilaçlar ise, eczane yerine attarlarda satılmaktaydı. İlk eczane niteliğindeki bu attarlar ise zamanla eczanelerin çoğalması ile faaliyet alanları kısıtlanmıştır. Abbâsîler döneminde kurulan her hastanenin uzman ve diploması olan bir eczacısı vardır. Abbâsîler döneminde ilaç yapımı ile ilgili olarak Abbasî halifeleri çok sayıda doktorun katıldığı tıp kongreleri düzenlenmiştir. Bu kongrelerde doktorlar ilaç yapımında kullandıkları hammaddeler ve araştırma sonuçlarını açıklamışlardır. Halid b. Yezid, İskenderiye'deki Yunan Okulundan ilaç hazırlama usullerini öğrenip İslâm dünyasına kazandırmıştır. Bunun sonucunda ise zamanla İslâm dünyasında ilaç üretimi konusunda gelişme yaşanmıştır. İslâm dünyası ilaç yapımında kullanılan hammadde açısından da zengin kaynaklara sahip olması sebebiyle ilaç üretimi konusunda oldukça iyi sonuçlar elde etmiştir. İslâm dünyasında ilaç yapımında ulaşılamayan hammaddeler ise deniz ve kara ticareti yoluyla Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Avrupa'dan temin edilmekteydi. Özellikle râvend İslâm dünyasında kullanılan önemli bir hammaddeydi. Abbâsîler döneminde kullanılan ilaçları tecrübeli ve ünü yayılmış eczacılar yapmışlardır. Bu eczacılar meslekte başarılı, ilaçların ölçüsünü oranını bilen meslek erbabı kişilerin denetiminde çalışmışlardır. İlaç yapımında kullanılan ölçü ve oranlar İhtisab yasalarına göre belirleniyordu. Bu yasaların dışına çıkıldığı zaman yapılan ilaçlar faydalı olmaz hatta zararlı olurdu. İlaç yapımında gelişen Abbâsîler XI. Yüzyılda ürettiği bu ilaçları dünyanın her tarafına ihraç etmişlerdir. Son olarak Abbâsîler ilaç üretiminde geliştikleri gibi ilaçların yapımında kullanılan alet ve teknikleri de geliştirmişlerdir. Yaşanan tüm bu gelişmeler sonucunda Abbâsîler döneminde eczacılık ilmi oldukça iyi bir seviyeye ulaşmıştır.

5.4 Tabipler ve Sağlık Hizmetleri ve Denetimi

Abbasî döneminde İslâm tıbbına yön veren en önemli unsurlar şüphesiz yetiştirilen kıymetli hekimlerdir. İslâm medeniyetinde olduğu gibi Abbasî döneminde de hekimleri müslim ve gayrimüslim olarak ele almak mümkündür. Bu ayrıştırma tamamen köken amaçlı olup özellikle Abbasî döneminde kesinlikle dini ayırım yapılmadan yalnızca bilime önem verilerek bilim insanlarına yaklaşım gösterilmiştir. Diğer yandan Abbasî hekimlerini saray doktorları ve halk tabipleri olarak da gruplamak mümkündür. Çalışmanın üçüncü

bölümünde saray hekimleri incelendiği için bu bölümde saray dışında hizmet veren doktorlar, Abbasî tıp ve sağlık uygulamalarına verdikleri hizmetler, sağlık denetimi ve tıbbın genel nitelikleri ele alınmıştır (Öztürk, 1995: 375).

5.4.1 Tabipler

Abbasî dönemindeki doktor sayısı çağına göre oldukça fazladır. Hicri üçüncü asrın sonunda halife Mütevekkil'in hizmetinde 56 adet doktor hizmet vermiştir Benî Hamdân'dan Emîr Seyfüddevle yemeğe oturduğu zaman kendisi ile 24 doktorun hazır bulunduğu bilinmektedir. Bağdat'ta Bîmâristân-ı Adudî'ye Büveyhî emîri tarafından kurulduğunda hastane açılışında 24 doktor görev almış sonrasında ise bu sayı daha da artmıştır. Adudüddeve, Adudî Hastanesi'ni kurmadan önce kurucu hekim olarak hekimler arasından seçme yapmış ve sayısı yüzü geçen hekimler arasından Ebû Bekr er-Râzî seçilmiştir. 1270 yılında vefat eden İbn Ebî Useybia Uyûnü'l-Enbâ yazdığı eserde dört yüzden fazla hekimin hayatını incelemiştir. Kitaplara konu olan hekimlerin en ünlülerden seçildiği dikkate alındığında Abbasî döneminde hekim sayısının yüksekliğine ilişkin husus çok daha iyi anlaşılır (Kürkçüoğlu, 2017: 328).

Abbâsîler döneminde Abbasi sarayı dışında tıbbî hizmetlerde bulunmuş bazı doktorlar vardır. Bu doktorlar özellikle buldukları kentlerin idarecilerine ve önde gelen şahsiyetlerine hizmet ettiler. Bir kısmı da halkın tıbbî ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı. Ünlü tıp tarihçisi İbn Ebî Üsaybia bu doktorlar hakkında bilgiler verir. Bu doktorlara dair örnekler şunlardır; Rahim el-Mehdi'nin özel doktorluğunu yapmış olan Mûsa b. İsrâil el Kûfi (222/837), İsa b. Mâase Huneyn b. İshak'ın oğlu Davud, Ebû Yahyâ el-Mervezî (Süryânice teliflerde bulunmuştur), Zekeriyâ et-Tayfûrî, Zahidü'l ulema Ebû Said Mansûr b. Ulema (Mervan'a hizmet etmiştir), Nazifu'n-Nefs, Ebu'l Ferac b. et- Tayyib (435/1043), Ebu'l-Hayr b. Ebi'l-Ferac b. Ebil-Hayr (443/1051), el-Muhtar b. el-Hasen b. Abdün el Hakim el-Bağdadi (444/1052)'dir. Bu doktorlar arasında Kerh Hristiyanların yetiştirdiği hastalara ücretsiz bakmayı kabul eden doktorlar da vardır. Bunlar Ebu Ali Yahya b. İsa b. Cezle (493/1099) ve Yahya b. Et-Tilmiz el Hakim (512/1118)'dir (Öztürk, 1995: 376). Bunlara ek olarak İbnü'l-Cezzâr (ö. 979) da boş vakitlerinde hastalarını ücretsiz muayene etmiş ve ilaç hizmeti vermiştir (Bayat, 2010: 219).

Abbasi sarayı dışında hizmet vermiş bir diğer hekim ise İbn Butlan'dır. (ö.458/1066) Bu hekim geçimini Bağdat'ta hekimlik yaparak sağlıyordu (Önder, 2017: 71).

Abbasi dönemi özel hekimlerinden biri olan İbnü'n-Nefis (ö. 1288) ise Sultan Baybars'ın özel hekimliğini yapmıştır. İbnü'n-Nefis tıp eğitimini Nüreddin Zengî hastanesinde almıştır. Zengî de sağlık hizmetlerine özen gösteren biridir. O, Kalavun bîmâristanına öğrencilerin faydalanabilmesi için kitaplarını bağışlamıştır (Bayat, 2010: 230).

Abbasi dönemindeki Hristiyan doktorlar özellikle Abbasî tıp ve sağlık hizmeti karakteristiğinde büyük yer tutmuştur ki genel olarak İslâm medeniyeti içerisinde de gayrimüslim hekimlerin tıp ve sağlık alanına katkıları çok büyük olmuştur (Gutas, 2003: 236).

5.4.2 Sağlık Hizmetleri

İnsanlar eski çağlardan beri sağlıklarına önem vermeye çalışmışlardır. Hastalıkları karşısında çözüm aramışlardır. Bu çözümler ise zamanla gelişerek Abbâsîler dönemine gelindiğinde daha pratik bir hal almıştır. Çalışmanın bu bölümünde Abbâsîler döneminde insan sağlığını korumak adına yapılan sağlık hizmetleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Abbâsîler döneminde halkın sağlığı önemsenmiştir. Buna yönelik dil, din, ırk ayrımı yapılmaksızın tüm hastalara ücretsiz sağlık hizmeti verilmiştir. Bu hizmetlere yönelik maddi açıdan zor durumda olan hastalara bu dönemde dinlenmeleri ve ihtiyaçlarını karşılamaları için belirli bir miktarda yardım yapılmıştır. Bu yardımlarda harcanan ücretlerin kaynağı ise bîmâristanlara vakfedilen arazi ve çiftliklerdir. Hekimler halkın sağlığını korumak adına sabahları hastanedeki işlerini bitirdikten sonra ihtiyacı olan insanları tedavi etmek için hastaneden ayrılırlardı (Çapan, 2019: 120).

Halife Muktedir-Billâh dönemin başhekimisi Sinan b. Sâbit'ten (ö. 331/943) ihtiyacı olan insanlara tıp alanında yardım etmesi için bir heyet oluşturmasını istemiştir (Bakkal, 2021: 165). Bu heyet köy köy, kasaba kasaba dolaşarak hastaların ihtiyacı doğrultusunda tedavileri için çabalıyordu. Bir başka heyet de hapishanelerdeki insanları tedavi ediyordu (Bakır, 2000: 270). Abbasî dönemi sağlık hizmetlerinde tedavi için ya hastalar doktorun evine gider veya doktor hastanın evine gelirdi. Fakat uzun süreli tedaviler için tabiki hastanelere gidilirdi (Bakkal, 2021: 166-167).

Abbâsîler döneminde ilk kez karavanı andıran sağlık hizmetlerinin verildiği seyyar hastaneler kurulmuştur. Bu seyyar hastaneler maddi durumu kötü, salgınlara ve doğal

afetlere maruz kalan insanları tedavi etmek için oluşturulmuştu (Yıldırım & Altungök, 2015: 277-278).

Bu seyyar hastaneler ilk olarak halife Muktedir döneminde (907-932) ortaya çıkmıştır. Halife Muktedir bu konu ile ilgili yardımcısına bu seyyar hastanelerin içinde tedavi için gerekli ne varsa bulundurulması gerektiğini söylemiştir (Çapan, 2019: 2).

Abbâsîler döneminde halk sağlığının geliştiğinin bir kanıtı da vezir Ali b. İsâ'nın bir fermânı ile Sevâd bölgesi köylerine hekimlerle birlikte bir seyyar hastahanenin gönderildiği ve tabip Sinân b. Sâbit'le vezir Ali b. İsâ'nın yazışmalarından bu seyyar hastanede Müslümanlarla birlikte gayri Müslimlerin de muayene ve tedavilerinin yapılmasıdır (Terzioğlu, 1992: 165).

Seyyar hastanelerin bir diğer çeşidi ise Abbâsîler döneminde askerlere hizmet için kurulan ve ordularla birlikte hareket eden hastanelerdir (Çapan, 2019: 2).

Diğer bir seyyar hastane çeşidi ise mahkûmlara ve gardiyanlara yardım etmek için oluşturulan mahkum hastaneleridir. Bu hastaneler, kendi eczanesine, mutfağına, terzihanesine ve kütüphanesine sahipti. Seyyar hastanelerde olduğu gibi mahkûm hastanelerinde de herhangi bir ücret talep edilmiyordu. Bu hastanelerdeki sağlık hizmetleri devlet tarafından veya şahsi bağışlarla karşılanıyordu. Bu bağışları yapanlardan biri de Halife Mutezid (279-292/889-902) olmuştur. Mutezid Bağdat şehrinde kurulan mahkum bîmâristanlar için 1500 dinar yardımda bulunmuştur. Bu yardımlara ek olarak bir de doktor görevlendirmiştir. (Yıldırım & Altungök, 2015: 277-278).

Abbasi halifesi Muktedir 'in Sinan b. Sabit'e söyledikleri bu mahkum bîmâristanların işleyişi hakkında bize bilgi vermektedir. Halife Muktedir, hapishanede kalan insanların da sağlıklarının düşünülmesi gerektiğini söylemiştir. Bu düşünce üzerine bu insanların tedavileri için doktorlar görevlendirilmiştir. Bu doktorlar düzenli olarak mahkumlara sağlık hizmeti vermişlerdir. Mahkumlara yapılan bu sağlık hizmeti o dönemde daha Batıda bile uygulanmazken Abbâsîlerde uygulanmıştır. Batı da anca 1700'den sonra bu şekilde uygulamalar yapılmıştır (Bakkal, 2021: 177).

Diğer bir seyyar hastane çeşidi ise camilerin yakınında ve insanların çoğunluk oluşturdukları mekanlarda kurulan ambulans hastaneleridir. Bu ambulans hastanelerinin işlevi ise insanların bir kaza geçirdiklerinde veya aniden bir rahatsızlık yaşadıklarında acil olarak gitmeleri gereken hastanelerdir. Bu hastaneler günümüzdeki acil servislere benzer nitelikte bir işlev görmektedir. Bu hastanelerde doktorlar nöbetleşe çalışmışlardır (Çapan, 2019: 2).

Diğer bir hastane çeşidi olan hac hastaneleri ise Emevî Halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından yapılmıştır. Bu hizmeti günümüzdeki hacılarla giden heyete benzeyen tıbbi heyet gerçekleştirmektedir. Bu heyet hacıların sağlığını korumak adına gerekli malzemeleri ile her daim hazır beklerdi. Bu heyet hacılarınla beraber tedavide kullanacakları malzemeleri de yanlarına alıp onlarla yolculuk ederlerdi. Hac hastanelerinde doktor olarak görev yapan isimlerden biri Ebu Hakem El-Dımaşkî'dir (Çapan, 2019: 3).

Abbasi dönemi tıbbi karakteristik özelliğine göre hastanın istediği doktora tedavi olma gibi bir özgürlüğü vardı. Diğer taraftan halifeler halka hizmet veren doktorların mesleki ehliyet ve güvenilirlik açısından imtihana tabi tutmuşlardır (Öztürk, 2006: 198-200).

Abbâsîler döneminde hayır işlemek adına kendi gelirinden sağlık hizmetleri adına belirli kurumlar yaptıran kişilerde vardır. Emir Beckem (Perçem) et- Türkî (öl. 941) bunlardan biridir. Abbâsî Halifesi er-Radî Billâh (ö. 329/940) (934-940) döneminde Abbâsîler 'in hizmetinde bulunan ünlü komutan Emir Beckem hayır işleriyle ilgilenmesinden dolayı Vâsıt şehrinde yoksul ve fakirler için bir misafirhane (dârü'z-ziyâfe) – Aş Ev yaptırmıştır. Emir Beckem bu hayır kurumunu Sabit b. Sinan'ın isteği sonucunda yaptırmıştır (Kitapçı, 2008: 125-127; Yıldız, 1992: 287-288).

Abbâsîler döneminde hayır işleriyle uğraşan kişiler arasında servet ve mal varlıkları ile ünlü Türk anaları da vardır. Bunlar servet ve mal varlıklarını toplumun yararına külli hayır hizmetlerinde kullanmak üzere vakfetmişlerdir. Diğer yandan mallarının büyük bir kısmını da hastanelerin giderlerini karşılamak üzere vakfetmişlerdir. Abbâsîler döneminde bu şekilde hizmet vermiş Türk analarının başında el-Mütevekkil'in anası Şuca Hâtun'la, el-Muktedir'in anası Şağab Hâtun gelmektedir. Şuca Hâtun'un uçsuz bucaksız servetleri ve bu servetlerini külli hayır maksatlarına sarf etmek için kurduğu vakfın gelirleri ile Bağdat'taki birçok hastanenin cari masrafları karşılanmış ve onlar insan sağlığına hizmette daha faydalı ve yararlı bir hale gelmişlerdir. Böylece Şuca Hâtun, Bağdat'ta manen bir değil, birçok hastaneyi kurmuş ve yaşatmış oluyordu. O; Abbâsîler devrinde ve hilâfet çevrelerinde bir kadının ulaşabileceği itibar ve şerefin en yüce ve en asil mertebesine ulaşmış ve çok az bir kadına nasip olan “Seyyide-Hanım Sultan” ve “Ümmü'l-Veled” lakabını almıştır (Kitapçı, 2008: 117-119).

Diğer bir isim olan Şağab Hâtun ise İslâm Kültür ve Medeniyeti'nde ayrı bir yeri olan vakıfların temelini atmıştır. Vakıf kelimesini ilk defa bir kurum haline getirmişti. Şağab Hâtun bütün servetini kendi adına kurduğu bir vakfa devretmiştir. Böylece kendi kurduğu

hastane ve diğ er hayrî giderlerinin bütün masrafları bu vakıf gelirlerinden karşılanmıştır (Özaydın, 2012)

Sonuç olarak Abbâsîler döneminde geliş en tıp ilmine paralel olarak verilen sağlık hizmetleri de geliş miştir. Abbâsîler döneminde toplum sağlığı önemsenmiş ve ücretsiz sağlık hizmeti verilmiştir. Halifeler de bu hizmetleri desteklemiş ler ve buna yönelik uygulamalar yapmış lardır. Bu uygulamalar halkın sağlığını korumaya yönelik yapılmıştır. Halka ücretsiz seyyar hastane hizmeti verilmiştir. Mahkumların sağlığına kadar ayırım yapılmaksızın tüm toplumun tedavileri yapılmıştır. Mahkumlar için hapisane Bimaristanları hizmeti verilmiştir. Acil durumlara karşı ise halkın kalabalık olduğu yerlere ilk yardım mahiyetinde ambulans hastaneleri hizmeti de verilmiştir. Bu sağlık hizmetlerine halifelerin yanında durumu iyi hayırsever insanlar da katkı sağlayarak hastaneler ve verilen sağlık hizmetleri için maddi destek sağlamış lardır. Tüm bu durumlar sonucunda Abbasi döneminde sağlık faaliyetleri geliş miştir.

5.4.3 Sağlık Denetimi

Abbasi dönemi sağlık faaliyetlerinin denetimi İslâmi dönemde bir denetim birimi olarak görev yapan hisbe kurumuna aittir. Hisbe kelimesi Arapça “hesap etmek, saymak; yeterli olmak” manalarına gelen hasb (hisâb) kökünden türemiştir. İhtisâb (sevabını umarak bir iş i yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapanı kınamak, hesaba çekmek) masdarından isim olan hisbe kelimesi, genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetleri ve özellikle bununla görevli müessese anlamına gelir. Bu görevi yerine getiren memura ise muhtesip denir. Muhtesibe bu iş karşılığında beytül mâlden maaş ödemesi yapılırdı. Muhtesibin yardımcılarının maaşı da aynı şekilde beytül malden alınan tutardan ödenirdi. Muhtesipler hiçbir şekilde halktan ücret almazlardı. Eğer beytül malden ücretlerini alamazlarsa esnaf ve tüccardan hisbe vergisi adı altında özel bir vergi alabilirlerdi. Bunun yanında muhtesibin, toplanacak vergilere karşılık önceden belirlenen bir ücretin devlete ödenmesini ifade eden mukâtaa (damân) usulüyle görev yaptığı da olurdu (Kallek, 1998: 133-143).

Hisbe kurumunun ortaya çıkışı ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer alsa da İbn Sa’d’ın verdiği bilgilere göre hisbe kavramı Abbasî halifesi el-Mansûr döneminde (137-158/754-774) faaliyete geçmiştir. Muhtesibin görevleri ise; devlet memurlarının çalışmalarını denetlemek, devletin koyduğu yasaklara uyulmasını, borçların zamanında ödenmesini

sağlamak, doktor ve baytar gibi icracı meslek sahiplerinin ehliyet ve liyakat açısından denetlenmesi ve gerekli görüldüğünde imtihan edilmesidir. Bu denetim işinde muhtesip doktorlardan Hipokrat yemini gibi bir belge alırdı. Bu belgeye göre doktorlar muhtesibin huzurunda; hastalara zararlı ilaç ve zehir vermeme, zehir karışımını sıradan insanların yanında hazırlamama, erkeklere soylarını kesecek, kadınlara düşük yaptıracak ilaçları öğretmeme, hastaların mahrem yerlerine gözlerini dikmemeleri, gizli sırlarını ifşa etmeme ve gizli kalması gereken hususları başkalarına anlatmama hususlarında yemin ederlerdi. Bu yemine uymayanlara karşı ise Ta'zîr cezaları diye adlandırılan cezalar uygulanırdı. Bu cezalar insanların durumuna ve işledikleri suça göre değişiyordu. Bu cezalar sırasıyla sözle uyarma ve azarlama (tevbih-kınama), had cezası ölçüsünden az olmak kaydıyla orta kalınlıkta kamçıyla veya deve yahut öküz derisinden yapılmış kırbaçla dövme, şehirde dolaştırarak teşhir etme ve şehirden sürgün etmedir. Muhtesibin bu cezaları uygulamak için yanında bulundurduğu özel aletleri vardı. Bu aletler kamçı (savt), kırbaç (dürre), ve coptan (turtûr) oluşuyordu (Hizmetli, 2017b: 438-440).

Halife Muktedir-Billâh 319 (931) yılında Bağdat muhtesipliğini Muhammed b. Yâkût'a vermiş, ancak Emîr Mûnis b. Yâkût'un baskısı üzerine onun yerine İbrâhim b. Muhammed b. Bathâ'yı getirmişti. Daha sonra halife Muktedir, aynı yıl içinde, bir hastanın yanlış tedavi yüzünden öldüğünü öğrenince bu yeni muhtesibe, hekimlerin başhekimini Sinân b. Sâbit tarafından imtihana tâbi tutularak başarılı olanlara onun imzasını taşıyan birer resmî belge verilmesinin teminini ve bu mesleğin ruhsatsız icrasının engellenmesini emretmiştir (Kallek, 1998: 140-143).

Sınav sonucunda saray dışındaki doktor sayısı Sinan b. Sabit Bağdat'ta 860 kişiye doktorluk sertifikası verdi. Sarayda ve hastanelerde çalışan doktorlar bu sayıya dâhil değildi (Zeydân, 2012: 370-371; Terzioğlu, 1992: 165).

Hekimleri imtihan işinde ölçüt sağlık ile ilgili alanlara göre farklılık gösterebiliyordu. Mesela muhtesip göz doktorlarına Huneyn b. İshak'ın "*Aşru Makâlât fi'l-Ayn*" isimli eserinden imtihan ettikten sonra çalışma izni veriyordu. Cerrahlara ise Galinus (Galen)'in "*fi'l-Cirahât ve'l-Merâhim*"'i ile ez-Zührevî'nin "*Kitabu'z-Zührevî fi'l-Cirah*" isimli eserlerini bilmesi şartı verilmişti. Diğer bir şart ise cerrahların, hastayı tedavi ederken daha başarılı olabilmesi adına insan vücudundaki kasları, sinirleri ve atardamarları bilmesi gerektiğidir (Hizmetli, 2017b: 438).

Diğer bir hekim Şeyzerî,ise XIII. yüzyıla ait “*hisbe*” el kitabında hekimlerin Huneyn b. İshak’ın “*Fî Miḥneti’l-ṭabîb*” adlı eserinde verilen tâlimata göre sınavdan geçirilmelerini istemiştir. Kırık çıkıkçılar ise Aeginalı Paul’ün tıp ansiklopedisinin altıncı kitabından sorumlu tutulmuştur. İshak b. Ali er-Ruhâvî ve Saîd b. Hasan’ın tıp ahlâkı üzerine, Abdülazîz es-Sülemî’nin hekimlerin nasıl imtihan edileceği konusunda yazdıkları el kitapları bu yöndeki tavsiyeleri yansıtmaktadır. Test edilebilir bilginin ölçütü daha çok Arapça’ya çevrilen Grek metinlerine dayanmaktaydı (Pormann, 2012: 98-99).

Doktorluk mesleğinde o bölgenin en tecrübeli doktoru bir hastanın tedavisi devam ederken ölmesi üzerine o tedavide doktorun bir hatası olup olmadığını kontrol eder eğer hata doktor da ise doktor hastanın ailesine bu hatasının karşılığını ödemek zorunda kalırdı (Bayat, 2010: 214).

Kemâlüddîn Ebü’l-Kâsım b. Ebî Tûrâb el-Bağdâdî el-Kâtib’in bildirdiğine göre; “Adudüdevle, Bağdat’ta hastahane inşa ettirdiği zaman bunun başına geçecek kişiyi yüz tabip arasından seçmişti. Önce elli kişiye, daha sonra on kişiye indirilen bu sayı içinden Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî seçilmişti.” şeklinde verdiği bilgiler İbn Ebî Usaybîâ tarafından er-Râzî’nin Adudüdevle’den önce yaşadığı ileri sürülerek reddedilmekte ise de yine onun Ubeydullah b. Cebrâîl’den yaptığı nakle göre birçok bölgeden davet edilen hekimlerin imtihana tâbi tutulduğu ve içinden yirmi dört tabibin seçildiği anlaşılmaktadır. Çoğu zaman Buhtîşû ailesine güven duyulmuş ve aileden birisi saraya davet edilmiştir. Bu davetler esnasında da ciddi anlamda herhangi bir imtihandan bahsetmek mümkün gözükmemektedir (Öztürk, 2006: 188-189).

Sonuç olarak Abbâsîler döneminde halka hiçbir ayırım gözetmeksizin sağlık hizmeti sunulmuştur. Bu sağlık hizmetlerini gerçekleştirenleri doktorlar, halifeler ve hayırseverlerden maddî ve manevî destek görmüşlerdir. Çünkü sağlık hizmeti her dönemde pahalı bir hizmet olmuştur. Gayrimüslim hekimler Abbasî tıp ve sağlık hizmetlerinin karakteristiğini incelerken değinilmesi gerekli bulunan bir gruptur. Çünkü bunlar halk sağlığına hizmet etmelerinin yanı sıra tıp bilimi ve tıp etiği anlayışının oturmasına da katkı sağlamışlardır. İslâm dünyasında başta Bağdat olmak üzere birçok yerde tıbbî hizmet verilmesine önyak olmuşlardır.

6. SONUÇ

Müslümanlar Hz. Peygamber döneminden itibaren tıp ve sağlık hizmetlerine önem vermeye başlamışlardır. Bu anlayışla mevcut tıbbî bilgilerini geliştirmeye yönelik çabalar içerisine girmişler ve bu birikim ışığında hastalıklara çare aramışlardır. Hz. Peygamber'in tedavi uygulamaları ve öğütleri Tıbb-ı Nebevî denilen hakkında kitaplar yazılan bir literatürü ortaya çıkarmıştır. Emeviler dönemine gelindiğinde ise yapılan tercümelerle tıbbî bilgi birikiminin kitaplaştırılarak daha kalıcı hale gelmesi sağlanmıştır.

Asıl konumuz olan Abbâsîler döneminde ise sağlık hizmetleri daha sistematik hale gelmiştir. Abbâsîler, tıbbâ dair bilgilerini Mısır, Mezopotamya Çin, Hint, Yunan ve Roma medeniyetlerinin birikimleri ile destekleyerek gerek tercüme gerek de telif yoluyla geliştirip kendi çağına göre en ileri teşhis ve tedavi yöntemlerini ortaya çıkarmışlardır. Özellikle Avrupa'nın karanlık çağı yaşadığı, pek çok hastayı tedavisi bilinmediği için ölüme terk ettiği bir dönemde İslâm medeniyeti onlarca hastalığı (veba, sıtma, zâtü'l-cenb, kurdeşen, cüzzam, cünun vb.) en ileri yöntemle teşhis ve tedavi etmiştir. Abbâsîler döneminde Cündişâpûr'dan Bağdat'a gelen hekimlerin tıp ilminin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Cündişâpûr'dan Başkent Bağdat'a gelen doktorlara örnek olarak; Hâris b. Kelede (ö.13/634), İbn Esâl en-Nasrânî, Curcîs b. Cibrâîl b. Buhtîşû, Buhtîşû b. Curcîs, Cibrâîl b. Buhtîşû, Buhtîşû b. Cibrâîl ve Sâbûr b. Sehl gibi isimleri verebiliriz. Bunun en önemli göstergesi Cündişâpûr şehrinde Sasaniler döneminden beri faaliyette olan hastane ve tıp okulu benzeri yapıların Abbâsîler döneminde Bağdat'ta inşa edilmesidir.

Abbâsîler döneminde başta Bağdat olmak üzere birçok şehirde hastane açılmıştır. Bu hastanelerin açılmasında da Abbasî halifelerinin ve hayırsever insanların katkıları olmuştur. Bu kişiler tıp alanını o derece benimsemişlerdir ki kimsenin baskısı olmadan kendi istekleriyle hastanelerin kurulmasına ve işletilmesine maddi katkı sağlamışlardır. Bağdat'ta ilk hastaneyi Cibrâîl b. Buhtîşû (ö. 213/828) yaptırmıştır. Bu hastane aynı zamanda İslâm dünyasında kurulmuş ilk teşkilatlı hastanedir. Bağdat şehrindeki ikinci hastaneyi ise Hârûnürreşîd 'in veziri Yahya b. Hâlid Bermekî (ö. 190/805) kurmuştur. Bu hastane kurucusunun adını taşımıştır. Halife Muktedir'in (295-320/908-932), İbnü'l-Cerrâh diye bilinen veziri Alî b. İsâ b. Dâvûd b. el-Cerrâh (ö.334/946), 302/914 yılında Bağdat'ın Harbiye semtinde bir hastane kurmuştur. Halife Muktedir ise 918 yılında ise Bağdat'ın Bâbüşşâm tarafında ve Bağdat'ın doğu yakasındaki Derbülmuftal semtinde hastane

kurmuştur. Bağdat'ın batısında Dicle'nin kenarında ise Büveyhî Emîri Adudüdevle, 981 yılında yaptırdığı hastanenin ismi Bîmâristân-ı Adudî'dir.

Abbâsîler döneminde hayır işleriyle uğraşan kişiler arasında servet ve mal varlıkları ile ünlü Türk anaları da vardır. Bunlar mallarının büyük bir kısmını hastanelerin giderlerini karşılamak üzere vakfetmişlerdir. Abbâsîler döneminde bu şekilde hizmet vermiş Türk analarının başında el-Mütevekkil'in anası Şuca Hâtun'la, el-Muktedir'in anası Şağab Hâtun gelmektedir.

Abbâsîler döneminde 549 (1154)'da Nüreddin Zengî tarafından kendi adıyla Dımaşk'ta yaptırılan hastane günümüze ulaşan en eski hastahanedir. Söz konusu yapı günümüzde Arap Tıp ve Bilimler Müzesi olarak hizmet vermektedir.

Öte yandan Abbâsîler döneminde halifeler, çağın en bilgili ve uzman tabiplerini saraya çağırarak bunların tedavilerinden yararlanmışlardır. Burda Abbasî halifelerinin sıradan halkın tedavisi için hastaneler kurması ve bu hastanelere gelirlerini vakfetmesi halifelerin kendi sağlığının yanında halk sağlığına verdikleri önemi göstermektedir. Bu Abbasi saray tabipleri bilgili ve tecrübeli kişiler arasından seçilmiştir. Burada hatırlatılması gereken nokta, saraya kabul edilen tabiplerin belli kriterlere göre tercih edilmiş olmasıdır. Yani her tabip saray tabibi olamamıştır. Saraya alınan bu doktorlar bazen saraydakilerin tanıdıkları olması bazen doktorun tecrübesinin yayılması sonucu bazen de bir imtihana tabi tutulması ile seçiliyordu. Bu saray tabipleri halife ve ailesinin günlük yaşamından sağlık hizmetlerine kadar hemen hemen her konudan sorumlu olurdu. Bu tabipler görevlerini hiçbir ayırım ve menfaat gözetmeksizin yerine getirirlerdi. Böylece halifelerin gönlünü kazanarak sarayda her zaman önemli bir konumda olurlardı.

Sarayda çalışan bu saray hekimlerine düzenli maaş bağlanmıştır. Bunun yanında kendilerine bazen özel günlere ve başarılarına bağlı olarak hediyeler de takdim edilmiştir. Bu saray tabiplerinin başarıları ödüllendirildiği gibi, verdikleri zarara göre de cezalandırılmışlardır. Başlıca ceza şekilleri ise mallarına el konulması ve sürgüne gönderilmeleridir. Bunun yanında Abbasî halifeleri özel hayatlarıyla ilgili bilgileri dışarıya veren veya kendilerini ilgilendirmeyen hususlara karışan tabipleri görevden alabiliyorlardı. Yani bu saray tabiplerinin halifelerin doktorları olmalarının yanında arkadaş, sırdaş olacak kadar yakın ilişkiler kurmalarından ötürü hal ve hareketlerinde daha tutarlı olmaları gerekiyordu. Abbasi saray tabiplerinin en önemlileri şunlardır: Curcîs b. Cibrâîl (ö.152/769), İsâ b. Şehla, Buhtîşû b. Curcîs (ö.185/801), Manaka, Buhtîşû'b. Cebrâîl (ö.256/870), Yuhanna b. Mâseveyh

(ö.243/857), Selmûye b. Benan, Ali b. Rabben et-Taberî (ö.247/861) ve Ubeydullah b. Cibrâil (ö.450/1058) vb.

Abbâsî halifelerinin sağlıklarına verdikleri önemin bir göstergesi kendilerine tecrübeli tabipleri seçmeleridir. Bu durumda Halifeler kendi sağlıklarını önemseyerek topluma bu konuda örnek olmuşlardır. Diğer yandan saray hekimlerinin zaman zaman çeşitli bölgeleri sağlık taraması yapması açısından görevlendirilmeleri Abbâsî devletinin halk sağlığına verdiği önemin bir diğer göstergesidir Abbâsîler döneminde çalışan doktorlar arasında mesleğini kendi imkanları ile kendi evlerinde yürüten hekimler de olmuştur. Buna rağmen Abbâsî halifelerinin sağlık hizmeti veren doktorlara maaş bağlaması halifelerin tıp ilmine olan desteğini göstermektedir.

Başta Bağdat olmak üzere kurulan bu hastanelerde hasta tedavisinin yanında tıp eğitimi de verildiğini ve burada yetişen başarılı öğrencilerin bu hastanelerde hekim olarak mesleğe atıldıklarını söyleyebiliriz. Bu hastanelerde kurulan konferans salonları ve kütüphanelerde öğrenciler doktorlarla buluşup tıbbi vakaları konuşup tartışma fırsatı buluyorlardı. Kurulan bu hastaneler de hastalık çeşidine göre ihtisaslaşmış ve ayrı binalar şeklinde inşa edilmiştir.

Bu hastaneler arasında akıl ve ruh sağlığı hastaları için kurulan hastanelere ayrı bir önem verilmiştir. Bu hastaların tedavilerinde musiki gibi tedavi yöntemleri kullanılmıştır. Bu akıl ve ruh sağlığı için kurulan hastanelere örnek olarak Halife Mütevekkil döneminde (847-861) ünlü dilci Müberred tarafından Bağdat ile Vâsıt arasındaki Deyrihizkıl'da kurulmuş olan hastaneyi verebiliriz. Bu hastane sadece delilerin tedavisi için kurulduğu belgelerle ispat edilen en eski psikiyatrik hastanedir. Akıl hastalarının tedavi edildiği bir diğer hastane ise 872 yılında Ahmed b. Tolun'un Mısır'ın Fustat şehrinde kendi adıyla kurduğu hastanedir. Bu hastane günümüzde hala ayakta duran İbn Tolun Camii'nin yanında bir çifte hamamla birlikte yaptırılan İbn Tolun hastanesidir. Bu hastanenin 872 yılında kurulmasına rağmen, yapısı ve işleyişi bakımından bugünkü modern hastanelerin vasıflarını taşıdığı anlaşılmaktadır Hastanede ilaçların yapıldığı ve saklandığı büyük bir Eczane binası da vardı. Buranın tüm bu özellikleri ile dönemine göre en gelişmiş hastane olduğu söylenebilir. Buradan o dönemde hastanelerin bölümlere ayrılarak ve vakıflara bağlanarak dönemine göre sağladığı imkanlar sebebiyle günümüz modern hastanelerine benzer özellikler gösterdiği sonucuna varılabilir.

Tabipler eczacılar ve diğer sağlık hizmeti verenler ise mesleki kurallara bağlı olarak çalışmışlardır. Bu meslek kurallarına uymadan insan sağlığını ihlal ettiklerinde de tazminat

da dahil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldıkları görülmüştür. Serbest hekimlerin belli kurallara tabi olarak çalışmaları ve muhtesip tarafından denetlenerek başarılı olanlara çalışma izni verilmesi çağına göre önemli bir gelişmedir. Bunun yanında Abbâsîler döneminde tıbbî faaliyetlerin belli bir düzene ve sisteme oturtulduğunun da bir göstergesidir. Abbâsîler döneminde tıp eğitimini tamamlayan öğrenciler günümüz şekliyle teze benzeyen belge yazarlardı. Bunun kabul edilmesi ile diplomasını alan öğrenci, hekimlik andını ederek mesleğine başlardı.

Daha sonra ise hekimlerin yanlış tedavileri sonucu hastaların ölmesi üzerine halife, hekimlerin sınava tabi tutulmasını emretmiştir. Böylece hekimler imtihana tabi tutulduktan sonra şahadetname alamayanlar meslekten menedilmiştir. Hekimlerin denetlenmesi zaman içinde bir denetim birimi olarak görev yapan hisbe teşkilatına geçmiştir. Bu denetim işinde muhtesip doktorlardan Hipokrat yeminine benzer bir yemin etmelerini isterdi. Buna göre, doktorlar muhtesibin huzurunda; hastalara zararlı ilaç ve zehir vermeme, zehir karışımını sıradan insanların yanında hazırlamama, erkeklere soylarını kesecek, kadınlara düşük yaptıracak ilaçları öğretmeme, hastaların mahrem yerlerine gözlerini dikmemeleri, gizli sırlarını ifşa etmeme ve gizli kalması gereken hususları başkalarına anlatmama hususlarında yemin ederlerdi. Bu yemine uymayanlara karşı ise ta'zîr cezaları diye adlandırılan cezalar uygulanırdı. Bu cezalar insanların durumuna ve işledikleri suça göre değişiyordu. Hekimleri imtihan işindeki ölçütleri ise sağlık ile ilgili alanlara göre farklılık gösterebiliyordu.

Sağlık hizmetlerinin denetlenmesinin bir diğer göstergesi ise Abbâsîler döneminde eczacılar tarafından hazırlanan ilaçların belirli ihtisap kurallarına göre üretilmesidir. Abbâsîler ilaç yapımında çok sayıda doktorun katıldığı tıp kongreleri düzenliyorlardı. Bu kongrelerde uzmanlar ilaç yapımında kullandıkları hammaddeleri ve araştırma sonuçlarını anlatıyorlardı. Halid b. Yezid, İskenderiye'deki Yunan Okulundan ilaç hazırlama usullerini öğrenip İslâm dünyasına kazandırmıştır. Daha sonradan bu birikime Cafer-i Sâdık (ö. 140/757), Cabîr b. Hayyân, el-Kindî ve er-Razî ise eklemeler yapmışlardır. El-Birunî (ö. 443/1051) ise tarif usûl ve prensiplerini belirleyerek eczacılığı mükemmel ve müstakil bir ilim hâline getirmiştir. Abbasi halifeleri Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde Bağdat'ta ilaç yapma işiyle uğraşan eczacılar vardı. Fakat bu eczacılar eğitim almadan bilgisizce ilaç yapıyorlardı. Bu sebepten dolayı bir sürü hastanın ölümüne sebep oluyorlardı. Bu durum karşısında bir denetim yapılmıştır. Bu denetimde eczacıların sayısının artması ve sahte malzemeler satmaya başlamaları etkili olmuştur. Halife Me'mun'un istediği ilaçlar yerine sarayına sahte ilaçların gelmesi ve yüksek fiyatlara saray hizmetlilerine satılması sonucu denetlenme olayı

kesinleşmiştir. Bu denetim muhtesipler tarafından yapılmıştır. Muhtesipler bu denetimi ilaçların klasik ve geçerli tıp kitaplarına göre, temizlik ve hijyen kurallarına dikkat edilerek hazırlanması, hileli olmaması, yüksek fiyatlarla satılmaması gibi şartlara bakarak yapmışlardır. Türk komutanı Afşin (ö.226/841) de bu eczacıların bir denetime tabi tutulmasını istemiştir. Bu istek üzerine bu denetim için bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun kararına göre sahte ilaç hazırlayan eczacılar Bağdat'tan sürülerek cezalandırılacaklardı. Bu komisyon sayesinde insanlar daha güvenilir bir şekilde ilaç kullanmaya başlamışlardır. Çünkü bu komisyonun verdiği karara göre bir eczacı ilaç hazırlayıp ilaç satabilecekti. Ayrıca bu denetimi başarıyla geçen eczacıya mesleğini yapabilmesi adına bir belge veriliyordu.

Sonuç olarak İslâm dünyasında mevcut basit tedavi yöntemleriyle başlayan tıp ve sağlık hizmetlerinin Abbâsîler dönemine gelindiğinde çok önemli gelişmeler gösterdiği söylenebilir. Bu dönemde Müslümanlar gerekli tıbbi birikimi oluşturarak kendi hastanelerini kurup en ileri teşhis ve tedavi yöntemlerini uygulamışlar, ürettikleri ilaçları bu hastalıkların tedavisinde kullanmışlardır. Ayrıca serbest hekim ve eczacılar başta olmak üzere sağlık hizmetlerini belirli bir standart ve düzene kavuşturdukları, yaptıkları düzenli denetimlerle sahte doktor ve eczacıların halkın sağlığına zarar vermesini önlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ağırakça, A. (2004). *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII. /XIII. Yüzyıla Kadar)*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Aksoy, Ş. (2010). Tıp Tarihi Ders Notları. *Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi*.
- Akyüz, Vecdi. (Ed.). (2007). *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm* (Cilt 4). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Apaydın, H. Y. (2022). Kerhî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 26, ss. 285-287). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arslan, İ. (2011). Muktedir Döneminde Abbâsîler’de Sosyal Hayat. *İSTEM*, 17.
- Arslan, M., Şahne , B., & Şar, S. (2016). Dünya’daki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6(3), 100-105.
- Aydınlı, O. (2007). Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu’tezilî Düşünceye Etkisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11).
- Bakır, A. (2000). *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*. Ankara: Yayın Dağıtım Sanayi Ticaret Limited Şirketi.
- Bakır, A. (2018). Geç Orta Çağ Avrupası’nda Tıp ve Tababet. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Bakır, A., & Altungök, A. (2017). İslâm Dünyasının Yükselme Çağında Tababet. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*(2), 53-96.
- Bakkal, A. (2013, Temmuz-Aralık). İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan’da Tıp. *Harran Üniveritesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(30).
- Bakkal, A. (2021). İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi? *Selçuk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, 2(2).
- Bayat, A. H. (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Bayrakdar, M. (1998). *İslâm Felsefesine Giriş* (6 b.). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2000). *İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Baytop, T. (1994). Eczacılık. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 10, ss. 386-388). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beksaç, E. (2007). Nûreddin Zengî Bîmâristanı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 33, ss. 262-263). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Budak, M. (2022). Geleneksel İslâm Tıbbında Mizaçlar ve Tedavi Üzerine Bir İnceleme. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Canan, İ. (2009). *Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte* (Cilt 17). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ceylan, İ. (2012). *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*. Ankara: Türk Cerrahi Derneği.

- Çağatay, N. (1957). *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi.
- Çapan, F. (2019). İslâm Dünyası'nda Bimaristanlar Ve Gelişme Süreçleri . *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 1205-1219.
- Çelebi, İ. (2008). Rukye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 35, ss. 219-222). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dağbaşı, G. (2013). Abbasi Dönemi Çeviri Faaliyetleri. *Eskiye(27)*.
- Demirci, M. (2019). *Beytü'l-Hikme Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri* (3. b.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Doğruyol, H. (1992). Buhtîşû. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 6, ss. 378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dönmez, İ. K. (1993). Cünûn. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 8, ss. 125-129). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dönmez, M. (2007, Ocak). Ebû Nuaym ve Et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 16 (1).
- Dündar, M., Emekli, R., & Şener, E. (2019). Anadolu'daki Tıbbın Doğuşu, Dünyadaki İlk Tıp Okulu Olarak: Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Darüşşifası. *Bilimname* (39), 79-103.
- Ed-Dûrî, A. (1991). Bağdat. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 4, ss. 425-433). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Efe, Z. (2019). Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Bakım Uygulamaları ve İlk Müslüman Hemşireler. *Sağlık Akademisi Kastamonu*, 4(3), 1-13.
- Efil, Ş. (2020). Peygamberlik-Tıp İlişkisi ve Tıbbın Kaynağı Sorunu. *Beytülhikme*, 10(2), 747-770.
- Erdem, G. (2013). İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytü'l-Hikme . *Dini Araştırmalar*, 16 (42).
- Erkoçoğlu, F. (2019, Aralık). Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (Sayı Özel), 49-60.
- Esîr, İ. (1989). *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt 8). (A. Ağırakça, Çev.) Bahar Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2008). Sâbit b. Kurre. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 35, ss. 353-356). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gecit, M. S. (2021). *İslâm'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No.37.
- Gençel Efe, Z. (2019). *İslâm Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*. Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları.

- Gezer, A. (2020). Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 625-640.
- Gözütok, Ş. (2012). *İslâm'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça*. (L. Şimşek, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Güner, A. (2005). *İslâm Tıbbı ve Hastahaneleri Tarihine Bir Katkı Biyografilerle Adudi Hastahanesi Tarihi*. Yeni Zamanlar Dağıtım.
- Hasan, H. İ. (1985). *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (Cilt 3). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hasan, H. İ. (1987). *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (Cilt 1). (M. Ü. Üyeleri, Çev.) İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hitti, P. K. (1989). *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* (Cilt 2). (S. Tuğ, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hizmetli, M. (2011). *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hizmetli, M. (2017a). Abbâsilerde Saraylar ve Saray Hayatı. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 6, Abbâsiler (II)*. içinde İstanbul: Siyer Yayınları.
- Hizmetli, M. (2017b). Abbâsilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği. *Tarih Dergisi Kültür Sanat Araştırması*, 6(6), 425-443.
- Hureysat, M. A. (1997). Hâlid b. Yezîd b. Muaviye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 15, ss. 292-293). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kahraman, A. (2011). Tedavi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 40, ss. 254-256). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kahya, E. (1999). İbn Rıdvân Ali. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 20, ss. 250-252). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kahya, E. (2009). Es-Saydene. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 36, ss. 210-211). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 18, ss. 133-143). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaimamoğlu, T. (2021). Ortaçağ Avrupası'nda Eczacılığın Gelişimi. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 161-169.
- Katipoğlu, H., & Kutluer, İ. (1998). Huneyn b. İshak. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 18, ss. 377-380). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (1992). Buhtîşû - Buhtîşû b. Curcîs. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 6, ss. 378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (1992). Ubeydullah b. Cibrâil. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 6, ss. 380). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Kaya, M. (2007). Râzî, Ebû Bekir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 34, ss. 479-485). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (2009). Sinân b. Sâbit. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 37, ss. 239-240). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (2013). Yuhanna b. Serâbiyûn. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 43, ss. 583). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. C. (2013). Yuhannâ b. Mâseveyh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 43, ss. 582). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kayacık, A. (2018). İskenderiye Okulu ve Tıbbî Mantıkî Gelenek. *Bilimname*(36), 91-108.
- Kılıçoğlu, S., & Kara Pilehvarian, N. (2017). Emevi ve Abbasi Sanatında Geometri. *Megaron*, 12(4).
- Kitapçı, Z. (2008). *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlmin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Köksal, H. (2010). Rivayetler Işığında Hz. Peygamber Döneminde Gündelik Hayat ve Kadın. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara.
- Köşe, A. (1997). Hâris b. Kelede. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 16, ss. 198-199). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köycü, E. (2016). Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması ve Tıbb-ı Nebevî 'de Karantina Uygulamaları. *Uluslararası Tıbb-ı Nebevî Kongresi*. Ankara: Bartın Üniversitesi.
- Kutluer, İ. (1998). Hubeyş b. Hasan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 18, ss. 267-268). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kürkçüoğlu, K. E. (2017). Münşe'âtü's-Salâtîn'e Dâir Kısa Bir Not. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8(3).
- Macit, M. (2011). Tercüme Hareketleri. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 40, ss. 498-504). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mez, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*. (S. Şaban, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (2006). *İslâm ve Bilim*. (İ. Kutluer, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Önder, B. (2017). Orta Çağ İslâm Tıbbı ve Tıbbi Tedaviler. *Yüksek Lisans Tezi*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özaydın, A. (2012). Ümmü'l-Muktedir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 42, ss. 326-327). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, L. (1995). *İslâm Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*. İnsan Yayınları.
- Öztürk, L. (2001). *Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri*. İstanbul: Ayışığıkitapları.

- Öztürk, L. (2004). Abbâsîler Döneminde Yaşayan Hristiyan Doktorların İslâm Toplumuna Katkıları. *İstem*, 2(3), 71-79.
- Öztürk, L. (2005). *İbn Ebî Üsaybia'ya Göre (Ö. 669/1270) Hristiyan Hekimlerin Sosyal Hayatları*. Ankara: Orient Yayınları, .
- Öztürk, L. (2006). *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öztürk, L. (2018). *İslâm Dünyasında Hastaneler*. Sakarya: Siyer Yayınları.
- Polatoğlu, S. (2019). Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri. *Van İlahiyat Dergisi*, 7(11).
- Pormann, P. E. (2012). Tıp. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 41, ss. 95-101). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rüzgar, B. (2019). Eski Bozkır Kavimlerinde Tıp ve Sağlık Alanında Üretilen Bilimsel Bilgi (Başlangıçtan Uygur Döneminin Sonuna Kadar). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 420 - 433.
- Sarı, N. (1991). *Attar*. 12 25, 2022 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/attar> adresinden alındı
- Sarıçam, İ., & Erşahin, S. (2006). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sayılı, A. (1987, 04 01). İslâm 'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları. *Erdem*, 3(7), 135-148.
- Sayyar, Ş. (2014, Aralık). Geleneksel Tedavi Yöntemleri. *Sağlık Ekonomisi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Schiffeler, J. W., & Yıldız Altın, K. (2015). Çin Halk Tıbbının Kökeni. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*(6), 114-125.
- Sezgin, F. (2008). *İslâm'da Bilim ve Teknik* (Cilt 4). (A. Aliy, Çev.) Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Sezgin, F. (2015). *İslâm'da Bilim ve Teknik* (Cilt 1). (A. Aliy, Çev.) Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Söylemez, M. M. (2003). *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Şehsuvaroğlu, B. N. (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri*. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.
- Taylan, N. (1989). Ali b. Rabben et-Taberî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 2, ss. 434-436). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Terzioğlu, A. (1970). Ortaçağ Türk-İslâm Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesiri. *Belleten Türk Tarih Kurumu*, 34(133), 121-149.
- Terzioğlu, A. (1992). Bîmâristan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 6, ss. 163-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tomakin, A. Y. (2017). Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryaniler (132-656/750-1258). *Doktora Tezi*. İstanbul : Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Topdemir, H. G., & Unat, Y. (2012). *Bilim Tarihi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Tümer, G. (1992). Bîrûnî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 6, ss. 206-215). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uçar, İ. (2017, Eylül). Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 196-218.
- Uslu, R. (1993). Cündişâpûr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 8, ss. 117-118). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ünal, İ. H. (2020, Temmuz-Aralık). Tıbb-ı Nebevî'nin Güncel Değeri. *Siyer Araştırmaları Dergisi*(8).
- Yiğit, İ. (1995). Emevîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 11, ss. 87-104). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, T., & Altungök, A. (2015). Abbâsîler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 269-295.
- Yıldız, F. (2019). Orta Çağ İslâm Dünyasında Bir Yahudi Hekim ve Filozof İshak el-İsraili. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul : Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, H. D. (1992). Beckem. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt. 5, ss. 287-288). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zeydân, C. (2012). *İslâm Uygarlıkları Tarihi* (Cilt 2). (Nejdet Gök, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.